

ŽIVILĖ NEDZINSKAITĖ

Rota Fortunae 1695 m. Kražių rankraštyje: literatūrinis kontekstas ir kūrinio koncepcija

ANOTACIJA. 1695 m. 8 jėzuitų studentų, vadovaujamų profesoriaus Petro Puzinos, Kražių kolegijoje sukurtas rankraštis *Fructus horni meditationis rhetoricae* (*Metinis retorinės meditacijos derlius*), apimantis 692 puslapius, yra unikalus LDK raštijos paminklas. Jį sudaro proza (šlovinamosios ir svarstomosios kalbos), poezija (poe-mos ir įvairių poezijos žanrų ciklai) ir artificiozinė kūryba. Mažiausia apimtimi (tik 29 paskutiniai rankraščio puslapiai) pastaroji pasižymi keliais įdomiais figūrinės poezijos kūriniais. Vieno iš jų – *Rota Fortunae* – literatūrinis kontekstas ir neįprasta šio kūrinio traktuotė išsamiau ir aptariama straipsnyje.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: Jėzaus Draugija; Kražiai; figūrinė poezija; *Rota Fortunae*; lotyniškoji LDK literatūra; poetika; retorika.

ĮŽANGA

1695 m. Kražių rankraštis *Fructus horni meditationis rhetoricae*¹, dabar saugomas Čartoriskių bibliotekoje Krokuvoje (sign. 1866 IV), laikytinas svarbia LDK jėzuitų edukacijos ir retorinės kultūros dalimi, taip pat veikalu, kuris papildo Lietuvos lotyniškąją literatūrą. Minėtas kai kurių mokslininkų

¹ Žr. 1695 metų Kražių rankraštis, arba *Metinis retorinės meditacijos derlius* = *Manuscriptum Crosense anni 1695, sive Fructus horni meditationis rhetoricae*, parengė Živilė Nedzinskaitė, Darius Antanavičius, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2020.

darbuose², paskutiniais metais šis rankraštis tarsi išgyvena savo „renesansą“: suaktyvėjo jo moksliniai tyrimai³, atsirado ir kai kurių rankraščio tekstų vertimai į lietuvių kalbą⁴.

Išsamiai 1695 m. Kražių rankraštis ir jo ypatumai pristatyti ne viename straipsnyje⁵, todėl tik priminsime, kad jį sukūrė 8 jėzuitų studentai, 1694–1695 m. Kražiuose studijavę retoriką. Jų profesorius buvo Petras Puzina (Puzyna, 1664–1717). Rankraštis sudarytas iš dviejų dalių – prozos ir poezijos. Prozinė dalis susideda iš šlovinamųjų ir svarstomųjų kalbų (5–211 p.), kurių iš viso yra 30. Poezija užima didesnę šio rankraščio dalį. Ji skyla tarsi į dar dvi dalis: pirmąją sudaro poemos ir įvairių poezijos žanrų ciklai (223–661 p.) – iš viso 23 kūriniai, antrąją – artificiozinė ir figūrinė poezija (663–692 p.). Šioje, trumpiausioje (tik 29 puslapių), dalyje tarp įvairaus pobūdžio artificiozi-

² Eugenija Ulčinaitė, *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: próba rekonstrukcji schematu retorycznego*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984, p. 167, 170; Dick Higgins, *Pattern Poetry: Guide to an Unknown Literature*, Albany: State University of New York Press, 1987, p. 131; Piotr Rypson, *Piramidy, słońca, labirynty. Poezja wizualna w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Warszawa: Neriton, 2002, p. 76. Pirmasis itin aukštą šio rankraščio lygį pastebėjo Ludwikas Grzebień, žr. Ludwik Grzebień, „Puzyna Piotr“, in: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 29, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986, p. 498.

³ Darius Antanavičius, „1695 m. Kražių rankraščio chronogramos ir chronostichai“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2015, kn. 39: *XVI–XIX a. lietuviško ir kitakalbio rankraštinio paveldo tyrimai*, p. 53–80; Jolita Liškevičienė, „1695 m. Kražių rankraščio apipavidalinimas: nuo ornamento iki žemėlapio“, in: *ibid.*, p. 81–113; Živilė Nedzinskaitė, „A Quest for Originality in Latin Poetry of the Grand Duchy of Lithuania observed in Manuscripts of the Seventeenth–Eighteenth Centuries“, in: *Interlitteraria: Influence and Originality in Literary Creation, Miscellanea*, 2018, 23/2, p. 278–294; Ona Dilytė-Čiurinskienė, „Šventųjų maršrutai Žemėje ir Danguje. Baroko vaizdinių šėlsmas 1695 m. Kražių rankraščio poezijoje“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2020, Nr. 2, p. 16–25.

⁴ *Kaip jėzuitai žemaičių mylias trumpino: 1695 m. Kražių rankraščio prozos fragmentai*, sudarė ir parengė Živilė Nedzinskaitė, Darius Antanavičius, iš lotynų kalbos vertė Darius Antanavičius, Sigita Narbutas, (ser. *Ištakos*), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014; *Žvaigždės pakeičia skeptrus: 1695 m. Kražių rankraščio poezija*, sudarė ir parengė Ona Dilytė-Čiurinskienė, iš lotynų ir lenkų kalbų vertė Ona Dilytė-Čiurinskienė, Regina Koženiauskiene, Sigita Narbutas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2020.

⁵ Živilė Nedzinskaitė, „1695 m. Kražių rankraščio kultūrinis kontekstas ir reikšmė“, in: *Kaip jėzuitai žemaičių mylias trumpino: 1695 m. Kražių rankraščio prozos fragmentai*, p. 9–28; Živilė Nedzinskaitė, „Reto brangakmenio atradimas = The discovery of a rare gem“, in: *1695 metų Kražių rankraštis, arba Metinis retorinės meditacijos derlius*, p. XIV–XLIX.

nės poezijos pavyzdžių yra keletas labai įdomių figūrinės⁶ poezijos kūrinių. Straipsnio tikslas – išanalizuoti vieną iš jų, rato formos kūrinį *Rota Fortunae*. Todėl atskirose straipsnio dalyse bus aptarta figūrinės poezijos klasifikacija, artificiozinės kūrybos ir figūrinės poezijos atgimimas Baroko epochoje, pateikti svarbiausi teoriniai tokių kūrinių šaltiniai, nurodyta populiariausia XVII a. rato formos kūrinių tematika ir jų literatūrinis kontekstas Lenkijoje ir Lietuvoje, figūrinių kūrinių traktuotė mokyklose per poetikos ar retorikos paskaitas. Taip pat bus siekiama išsiaiškinti, ar 1695 m. Kražių rankraštyje esantis „ratas“ yra savitas ir kuo išsiskiria tarp panašių tokio pobūdžio XVII a. kūrinių.

FIGŪRINĖS POEZIJOS KLASIFIKACIJOS GALIMYBĖS

Nuo Antikos iki pat Naujųjų laikų figūriniu eilėraščiu buvo laikomas lyrinis eiliuotas tekstas, sukomponuotas ir sukonstruotas taip, kad žodžiai sudarytų grafinę figūrą, kuri kartu su žodžiais atliktų ir mimetinę, ir simbolinę funkciją⁷. Nors figūrinė poezija, kaip ir kitos literatūros formos, kito atliepdama epochų ir estetinių kategorijų transformacijas, jos esmė visada liko ta pati – būti tarpine grandimi tarp poezijos ir meno. Šių laikų mokslininkai figūrinę poeziją dažniausiai traktuoja kaip artificiozinės⁸ poezijos porūšį ar kaip vieną iš šios poezijos atmainų, tačiau pateikia gana skirtingus galimus figūrinės poezijos klasifikacijos modelius.

Lenkų mokslininkas Piotras Rypsonas laiko figūrinę poeziją artificiozinės poezijos dalimi. Pastarąją jis skiria į keturias grupes: tekstai, kuriuose kalbinė žaismė susijusi su žodžių ar raidžių išdėstymu kūrinyje (akrostichas, tautograma, palindromas); tekstai, kuriuose kalbinė žaismė susijusi su leksinių

⁶ Tokio pobūdžio poezija apibūdinama skirtingais terminais, dažniausiai vartojami du: figūrinė (lot. *carmen figuratum*, angl. *figured poem*, vok. *Figurengedicht*, rus. *фигурные стихи*) ir vizualinė (ang. *visual poetry*, vok. *Visuelle Poesie* arba *Bild-Gedicht*, rus. *визуальная поэзия*, lenk. *poezja wizualna*). Straipsnio autorė renkasi pirmąjį variantą.

⁷ Ulrich Ernst, „The Figured Poem: Towards a Definition of Genre“, in: *Visible Language*, t. XX/1, 1986, p. 8.

⁸ Plačiau apie sąvokos „artificiozinė poezija“ atsiradimą ir vartoseną žr. Eglė Patiejūnienė, *Brevitas ornata: mažosios literatūros formos XVI–XVII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės spaudiniuose*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, p. 267–268.

vienetų pakeitimu (anagrama, protėjas); kūriniai, kuriuose raidės ar žodžiai susiję su skaičiais (chronostichas, kabalistikas); kūriniai, kurių pagrindas yra grafinis žodžių išdėstymas (*carmen quadratum*, *carmen aequivocum*). Kaip tik paskutiniai, jo nuomone, yra artimiausia figūrinei poezijai⁹, kurią jis linkęs grupuoti pagal vaizdines / grafines teksto išdėstymo formas (kolona, skydas, vėliava ir pan.).

Neneigdamas, kad figūrinė poezija yra artificiozinės poezijos dalis, kiek sudėtingesnę ir išsamesnę jau vien tik figūrinės poezijos skirstymą pateikė vienas žymiausių jos tyrėjų Ulrichas Ernstas. Pagal vaizdų pateikimo principą ir pobūdį kūrinyje bei jų perskaitymo variantų galimybes mokslininkas suskirstė figūrinę poeziją į penkias atmainas (*types*)¹⁰:

1. Schematinė / išorinio kontūro, kai iš kūrinio žodžių ar eilučių sudėliojama kokia nors schematizuota figūra (*the outline poem*). Kaip tokios poezijos pavyzdys pateikiamas graikų poeto Simijo kūrinys. Jo 12 eilučių chorijambais parašytas tekstas padalytas į dvi simetriškas prozodines dalis: nuo 1 iki 6 eilutės kiekviena iš jų trumpėja po vieną pėdą, o nuo 7 iki 12 – po pėdą ilgėja. Vizualiai šios eilės primena du sparnus ir yra susijusios su mitine kūrinio paskirtimi. Sparnai čia simbolizuoja dievą Erotą, kuris pagal orfikų mokymą tekste vaizduojamas kaip pasaulio demiurgas. Pažymėtina, kad tokio pobūdžio kūriniai, be vizualinio, turi tik vieną tekstinį lygmenį, t. y. tik vieną įmanomą perskaitymo variantą.
2. Tinklelinė / grotelinė, kai tekstas dėliojamas virtualiai langeliais suliniuotame lape, o atskiros išryškintos jo raidės sudaro ir rišlią frazę ar poezijos eilutę/es, ir figūrą (*the grid poem*). Tokios poezijos pavyzdys yra romėnų poeto Porfirijaus (Publius Optatianus Porphyrius, IV a.) 325 m. hegzametru parašytas 36 eilučių kūrinys, skirtas imperatoriaus Konstantino valdymo dvidešimtmečiui. Pagrindiniame tekste šlovinama imperatoriaus pergalė prieš Licinijų, giriamas jo sūnus Krispas, kviečiama džiaugtis Konstantino valdymu. Tačiau kūrinį sudaro ne tik hegzometro eilutės, bet ir tekste išryškintos atskiros raidės, grafiškai sudarančios palmės medį. Skaitant tik palmės šakose esančius žodžius susidėlioja atskiras hegzametrinis kūrinys. Išryškinta tekste figūra taip

⁹ Piotr Rypson, *op. cit.*, p. 56.

¹⁰ Ulrich Ernst, *op. cit.*, p. 13–19.

pat nėra atsitiktinė. Šiuo atveju palmė – pergalės simbolis – tarsi vizualiai perteikia pagrindinę kūrinio mintį. Ši figūrinės poezijos atmaina laikoma sudėtingesne, nes galimi bent du, o kartais net keli teksto skaitymo variantai.

3. Įaustinio atvaizdo, kai į pagrindinį tekstą tarsi įaudžiamos kokios nors figūros ar paveikslai (*the intextual imago-poem*). Geriausias tokios poezijos pavyzdys – Hrabano Mauro kūrinys iš ciklo *De laudibus sanctae crucis* (Šventojo Kryžiaus pašlovinimai). Tai *carmen quadratum* hegzametrinės eilės, kuriose kai kurios raidės įrašytos skirtingomis spalvomis, o aplink jas įpiešti keturių evangelistų (angelas – Mato, liūtas – Morkaus, jautis – Luko ir erelis – Jono), laikančių lenteles su įrašais, ir Kristaus (jis pavaizduotas viduryje kaip Dievo Avinėlis) simboliai. Vizualiai šie į kūrinio tekstą tarsi „įausti“ jau ne schematizuoti, bet realesni piešiniai sudaro kryžiaus formą. Be to, kiekvienos iš išryškintų figūrų viduje susidėlioja pagrindinį tekstą atliepanti ir su figūros simboliu siejama Šventojo Rašto citata. Ši figūrinės poezijos atmaina laikoma dar sudėtingesne nei pirmos dvi, nes kiekvienas kūrinio segmentas (pagrindinis tekstas, „įausto“ teksto frazės, piešiniai, jų išdėstymas ir simbolika) kuria kelis skirtingus teksto perskaitymo ir suvokimo variantus.
4. Erdvinė-linijinė, kai teksto eilutės įrašomos į kokią nors vieną ar kelias tarpusavyje sujungtas geometrines figūras (*the spatial line-poem*). Šiai atmainai priskiriama Karolingų dinastijos valdymo laikotarpiu (VIII–X a.) atsiradusi naujos struktūros poezija, kurios pagrindu tapo kryžiaus, kvadrato, trikampio ir apskritimo figūros. Nors tokio pobūdžio kūriniai dažnai turi tik vieną tekstinį lygmenį, tačiau jo komponavimo technika sudėtingumu nenusileidžia kitoms figūrinės poezijos atmainoms. Pirma, toks kūrinys neturi pažymėtos pradžios – skaitytojas pats turi nuspręsti, kuria kryptimi ir kokia seka jis turėtų dėlioti figūroje įrašytas eilutes. Antra, norėdamas perskaityti tekstą skaitytojas privers tas jį sukioti ir apversti. Be to, kaip tik tokio eilėraščio kompozicija paremta vienos ar kelių tų pačių raidžių (dažnai jos kaip nors kaligrafiškai išskiriamos) kartojimu visose eilutėse ar linijų bei figūrų susikirtimo taškuose. Pačiu sudėtingiausiu atveju kūrinys konstruojamas taip, kad ta pati raidė atsiduria ir kiekvienos eilutės pradžioje, ir viduryje, ir

pabaigoje. Kaip pavyzdį Ernstas pateikia XI a. graduale rastą sudėtingos struktūros kūrinį, sudarytą iš rato su stipiniais ir kelių kvadratų, o eiliuotame tekste kartojasi O ir T raidės. Svarbu, kad kertinės raidės pasirenkamos taip pat ne atsitiktinai – jos gali būti kūrinio adresato inicialai ar pagrindinės kūrinio minties simboliai.

5. Kubas (*the cubus*). Ši atmaina tik su tam tikromis išlygomis laikoma figūrinės poezijos porūšiu, nes žodinis kūrinio segmentas gali būti ir neeiluotas tekstas – tiesiog vardas, frazė ar prozinis sakinys. Tačiau esama ir nemažai eiliuotų tokios formos tekstų. Jų grožį ir sudėtingumą sukuria griežtai fiksuotas kūrinį sudarančių raidžių skaičius – visose kubo kraštinėse jų turi būti tiek pat. Be to, ta pati jų sudaranti frazė skaitoma įvairiausiai būdais: iš kairės į dešinę ir atvirkščiai, iš viršaus į apačią ir atvirkščiai, kryžmai ar dar koku nors kitu būdu. Pagrindinis kubo tikslas – suardyti įprastą ir numanomą skaitymo tvarką. Mat iš raidžių sudėliota mozaika yra tarsi labirintas, turintis galybę grafinių tos pačios frazės skaitymo variantų.

Šį detalių ir tik vieną iš galimų skirstymų pateikiame norėdami parodyti, kad figūrinė poezija, iš pirmo žvilgsnio atrodanti kaip smagus literatūrinis žaidimas, buvo trijų neatsiejamų segmentų rezultatas: sunkaus ir kruopštaus darbo; sudėtingos, puikiai perprastos ir įvaldytos technikos; lakios vaizduotės ir išmonės. Tokia kūryba nebuvo įkandama dar tik poetikos mokslus kremtančiam eiliuotojui, todėl dažnai tapdavo jau patyrusių kūrėjų ambicija, reikalaujančia pasitelkti visas žinias, talentą ir išmonę. Kaip tik Barokas (jei nuošalyje paliksime šiuolaikinę literatūrą ir jos eksperimentus) buvo paskutinė epocha, kurioje figūrinė poezija ir patys įvairiausi jos variantai dar kartą pražydo ir suklestėjo.

FIGŪRINĖS POEZIJOS ATGIMIMAS BAROKO EPOCHOJE IR JOS ŠALTINIAI

Figūrinės poezijos raidos istorijoje išskiriami keli pagrindiniai jos gyvavimo laikotarpiai: Helėnizmas, Viduramžiai ir Barokas. Be abejonės, pastarąjį maitino pirmųjų dviejų šaltiniai ir versmės. Tad labai trumpai juos apžvelgsime.

Tyrėjų dažniausiai nurodomi trys žymiausi graikiškai figūrinę poeziją kūrę Helėnizmo epochos autoriai: Simijas iš Rodo (Σιμμίας ὁ Ῥόδιος, apie 300 m. pr. Kr.), Teokritas (Θεόκριτος, apie 305/315–250 m. pr. Kr.) ir Dosiadas (Δωσιάδης). Simijo kūriniai buvo kiaušinio, kirvio ir sparnų, Teokrito – siringės, o Dosiado – aukuro formos¹¹. Kaip tik šie kūriniai laikomi figūrinės poezijos pirmtakais, davusiais impulsą visai tokio pobūdžio kūrybai Europoje. Visi jie sudaryti iš trijų pagrindinių kompozicijos elementų: vaizdinio pavidalo, kalbinės formuluotės ir grafinio atlikimo, t. y. jau sukurtų kūrinio eilių pritaikymo ar įkomponavimo į tam tikrą formą¹². Vėliau šiais graikų poezijos pavyzdžiais rėmėsi garsiausias Konstantino laikų panegirikų kūrėjas Porfirijus (apie 260/270 – prieš 335), iš jo figūrinių eilių estafetę perėmė Viduramžių poetai Venancijus Fortunatas (Venantius Honorius Clementianus Fortunatus, apie 540–600/610), Alkuinas (735–804) ir Hrabanas Mauras (Hrabanus Maurus, apie 780–856). Daugiausia figūrinės poezijos buvo sukurta valdant Karoliui Didžiajam (768–814) ir jo palikuonims¹³. Iki pat XIV a. pabaigos gausu eilių, kurios įkomponuotos į pačias įvairiausias figūras: medžio, kryžiaus, rato, kvadrato, sparnų, bokšto ir kt. formų. Dar kartą figūrinę poeziją suklestėjo Baroko epochoje, kai XVI–XVII a. pasirodė spausdinti graikų¹⁴ ir Viduramžių kūrėjų¹⁵ rinkiniai su šios poezijos pavyzdžiais¹⁶. Svarbu pastebėti, kad XVI–XVII a. figūrinę poezija imta plačiau vartoti ir religinės, ir proginės tematikos kūrinuose.

Nors figūrinę poeziją buvo gana gausiai kuriama, tačiau literatūros teoretikų darbuose apie ją dažnai net neužsimenama, išsamesnis jos aptarimas

¹¹ Dick Higgins, *op. cit.*, p. 20.

¹² Jeremy Adler, „Technopaignia, carmina figurata and Bilder-Reime: Seventeenth century figured poetry in historical perspective“, in: *Comparative Criticism*, 1982, Nr. 4, p. 109.

¹³ Frederic James Edward Raby, *A History of secular Latin Poetry in the Middle Ages*, t. 1–2, Oxford: Clarendon Press, 1957, p. 255.

¹⁴ *Poetae Graeci principes heroici carminis et alii nonnulli*, Geneva: Henricus Stephanus, 1566. XVII a. rinkiniai, pavadinti *Poetae minores Graeci*, ne kartą publikuoti skirtingose leidyklose, pvz., *Poetae minores Graeci*, Cantabrigiae: apud Thom. Buck, 1652.

¹⁵ [Hrabanus Maurus], *Magnencii Rabani Mauri De laudibus sanctae Crucis opus*, Phorcheim: in aedibus Thome Anshelmi, 1503; [Publilius Optatianus Porphyrius], *Publili Optatiani Porphyrii Panegyricus dictus Constantino Augusto*, Augustae Vindelicorum ad insigne pinus, 1595; [Venantius Fortunatus], *Venantii Honorii Clementiani Fortunati Carminum, epistolarum et expositionum libri XI*, Moguntiae: excudebat Balthasarus Lippius, 1603.

¹⁶ Piotr Rypson, *op. cit.*, p. 38–40, 49–50.

pasirodo tik XVII a. pabaigos veikaluose. Pirmoji menka užuomina apie figūrinės poezijos egzistavimą randama fundamentiniame Julijaus Cezario Skaligerio (Scaliger, 1484–1558) veikale *Poetices libri septem* (1561). Antroje dalyje, skirtoje metrikai, minimos kirvio ir sparnų formos Simijo eilės. Tiesa, apie jas kalbama ne kaip apie figūrinės poezijos, bet kaip apie skirtingais metais (*composita per cohortes*) parašyto eilėraščio pavyzdžius¹⁷. Tačiau nuo tada figūrinė poezija pamažu imama minėti ir kitų teoretikų darbuose.

Lenkijoje išsamiausiai figūrinės poezijos tekstus tyrinėjęs Piotras Rypsonas pabrėžia, kad jie senojoje lenkų literatūroje atsirado XVI–XVII a. sandūroje ir labai greitai išpopuliarėjo. Tam neabejotinos įtakos turėjusios Jėzaus Draugijos mokyklos, kuriose pedagoginiais tikslais buvo renkami ir kaupiami figūrinės poezijos rinkiniai¹⁸. Vis dėlto spausdintuose ir ypač populiariuose XVI a. pab. jėzuitų autorių vadovėliuose informacijos apie figūrinės poezijos struktūrą ar jos pavyzdžius labai maža. Štai Jokūbo Pontano *Poeticarum institutionum libri tres* (*Trys poezijos taisyklių knygos*) pirminiame variante (1594, 1597)¹⁹ artificiozinės poezijos aptarimo iš viso nebuvo, tik vėliau skyrių „De variis versuum affectibus“ („Apie įvairius eilių [sukeliamus] jausmus“), kuriame aptariamos ir kai kurios artificiozinės poezijos rūšys bei pateikiami jos pavyzdžiai, pridėjo savo korekcijas Pontano vadovėlyje atlikęs Jonas Buchleris²⁰. Kitas žymus jėzuitų teoretikas Antanas Possevinas veikale *Tractatio de poesi et pictura* (*Svarstymas apie poeziją ir dailę*, 1594) tik pamini kai kuriuos figūrinės poezijos autorius (pvz., Venancijų Fortunatą)²¹, bet jų poezijos neanalizuoja. Rypsono manymu, tiek mažai teorinių žinių apie figūrinę poeziją todėl, kad XVI–XVII a. sandūroje kūrėjai dažniausiai tik imitavo Antikos ir Viduramžių kūrinius, o tokio pobūdžio tekstų perėmimo ir pritaikymo sistema, taip pat terminologijos korpusas dar nebuvo sukurti. Teoretikai tiesiog nespėjo fiksuoti kuriamos poezijos pokyčių, dėl to išsamiau artificiozinė, taip

¹⁷ Iulius Caesar Scaliger, *Poetices libri septem*, Lugduni: apud Antonium Vincentium, 1561, p. 69.

¹⁸ Piotr Rypson, *op. cit.*, p. 70; Dick Higgins, *op. cit.*, p. 12.

¹⁹ Iacobus Pontanus, *Poeticarum institutionum libri III*, Ingolstadii: excudebat Adam Sartorius, 1597.

²⁰ *Thesaurus phrasium poeticarum [...], cui adiecta est Institutio poetica, ex r. p. Iacobi Pontani Soc. Iesu libris desumpta*, Antverpiae: ex officina Ioannis Cnobbari, 1620, p. 138–147.

²¹ [Antonius Possevinus], *Tractatio de poesi et pictura ethnica, humana et fabulosa collata cum vera, honesta et sacra [...]*, Lugduni: apud Ioannem Pillehotte, 1594, p. 242.

pat ir figūrinė, poezija buvo aptarta tik XVII a. vidurio ir pabaigos vadovėliuose. Vienas populiariausių Europoje beveik vien tik artificiozinei kūrybai skirtų veikalų buvo karmelitų vienuolio Paschazijaus (Paschasius, 1637–1692) veikalas *Poesis artificiosa*, išleistas Viurcburge 1668 m.²² Penktoji ir didžiausia jo dalis „De diversis formulis carminis artificialis, sive arbitrarii“ („Apie skirtingas artificiozinių, arba neįprastų, eilių taisykles“) skirta pačioms įvairiausioms artificiozinių eilių formoms ir gausiems jų pavyzdžiams. Dar veikalo pradžioje pažymėjęs, kad artificiozinei poezijai reikalinga išmonė, kuri „est studiosa, non minus gratiosa, quam curiosa“²³ („reikalauja kruopštumo, ne mažiau grakštumo nei išradingumo“), vėliau Paschazijus išvardija daugybę (net 67!) tokios poezijos formų nuo *carmen aenigmaticum* ir *acrostichum* iki *rotacismum*, *steganographicum* ir *symphoniacum*. Kaip gryniesi figūrinės poezijos pavyzdžiai pateikti *carmen quadratum* ir *cubicum*, taip pat sudėtingesnės formos ir kompozicijos dariniai: kūgis, piramidė, kryžius, žvaigždė, gėlė, saulė ir ratas. Paschazijaus veikale minimi du rato (vienas labai paprastos, kitas – daug sudėtingesnės kompozicijos) formos kūriniai, kurių perskaitymo raktas yra raidė O²⁴. Įdomu, kad panašios struktūros kūrinius komponavo ir XI a. poetai²⁵, populiarūs jie, kaip matysime iš kito skyriaus, buvo ir Baroko epochoje.

VYRAUJANTI XVII A. ROTA FORTUNAE TEMATIKA

Kiekviena figūra (kryžius, piramidė, vartai, saulė ir pan.) poezijoje buvo susieta su tam tikra tematika. Rato formos kūriniai Europoje imti kurti Viduramžiais – valdant Karolingų dinastijai²⁶. Tokie kūriniai, kaip ir labirinto formos tekstai, dažniausiai sieti su kosmologija, pasaulio sandara, jo tvarka, nes

²² [Paschasius a Sancto Johanne Evangelista], *Poesis artificiosa: cum sibi praefixa perfacili manuductione ad Parnassum, tam veterum, quam recentiorum poetarum autoritate studiose elaborata*, Herbipoli: Chaleographieo Eliae Michaelis Zinck, typogr. Aulico Academici, 1668.

²³ *Ibid.*, p. 50.

²⁴ *Ibid.*, p. 151–152.

²⁵ Ulrich Ernst, *op. cit.*, p. 17–19.

²⁶ Ulrich Ernst, *Carmen figuratum: Geschichte des Figurengedichts von den antiken Ursprüngen bis zum Ausgang des Mittelalters*, Cologne: Böhlau, 1991, p. 361–365, 502–521.

ratas laikytas pasaulio ir tobulumo simboliu²⁷. Todėl tokio pobūdžio kūryboje dominavo teologinis ar mistinis aspektas²⁸. Karolingų epochoje atsiradusioje vagantų poezijoje daugiau dėmesio skirta pasaulietiškumui²⁹, todėl su ratu imta sieti deivė Fortūna, kuri tapo atsitiktinumo ir nepastovios sėkmės simboliu. Kaip tik tokį Fortūnos įvaizdį išpopuliarino ir Viduramžiams perdavė krikščionių teologas ir paskutinysis romėnų filosofas Anicijus Manlijus Severinas Boecijus (apie 480–524). Jis įsivaizdavo deivę kaip nuo dieviškosios Apvaizdos tiesiogiai priklausomą metafizinę jėgą, kuri savo nuožiūra duoda ir atima žemiškąją laimę³⁰. Boecijaus veikale *Filosofijos paguoda* (*De consolatione philosophiae*) Fortūna vaizduojama kaip moteris, sukanti ratą³¹. Fortūnos įvaizdis ypač išpopuliarėjo Renesanso vaizduojamajame mene: dažnai deivė vaizduota stovinti ant rato arba rutulio ir jį sukanti, taip pat – laikanti gausybės ragą³². Fortūnos rato įvaizdį mėgo ir Baroko epochos literatai. Kaip tik XVI–XVII a. sandūroje išryškėjo kelios su Fortūna ar Fortūnos ratu siejamų kūrinių grupės³³:

1. Kūriniai, kuriuose Fortūnos ratas simbolizuoja nepastovią lemtį, permainingą žmogaus gyvenimą, laikiną būtį ir kintantį pasaulį.
2. Kūriniai, kuriuose Fortūnos ratas tapatinamas su Mirties ratu (plg. *danse macabre*), čia ratas ar šokami rateliai tampa gyvenimo trumpumo ir neišvengiamos mirties simboliu.
3. Kūriniai, kuriuose ratas simbolizuoja meilę, dažniau – meilės kančias.

Šios kryptys gana aiškiai atsispindi ir XVI–XVII a. sandūros Lietuvos ir Lenkijos poezijos kūrinuose³⁴. Fortūnos ratas neretai sukasi epigraminėje kū-

²⁷ Piotr Rypson, *op. cit.*, p. 31.

²⁸ *Ibid.*, p. 171.

²⁹ Genovaitė Dručutė, „Žodis apie vagantų poeziją“, in: *Carmina burana. Vagantų poezija*, sudarė Sigitas Narbutas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 7.

³⁰ *Viduramžių žodynas: sąvokos, reiškiniai, dalykai*, sudarytojas Peter Dinzelbacher, iš vokiečių kalbos vertė Giedrė Sodeikienė, Vilnius: Aidai, 2004, p. 162.

³¹ Žr. Anicijus Manlijus Severinas Boetijus, *Filosofijos paguoda*, iš lotynų kalbos vertė Lizeta Lozuraitytė, Vilnius: Alma littera, 2000, p. 69: „Oria ranka ji suka ratą permainingą“.

³² *Iconologia di Cesare Ripa Perugino*, Venetia: Presso Cristoforo Tomasini, 1645, p. 226–228; Udo Becker, *Simbolių žodynas*, iš vokiečių kalbos vertė Laima Bareišienė, Aleksandras Krasnovas, Lilija Kudirkienė, Ona Pulkauninkienė, Vilnius: Vaga, 1996, p. 74.

³³ Piotr Rypson, *op. cit.*, p. 171.

³⁴ Šiame straipsnyje sąmoningai vengsime (išskyrus kai kuriuos konkrečius atvejus) kalbėti apie XVII a. literatūrą lenkų kalba, nors Fortūnos tematikos kūrinių joje tikrai gausu (pvz., Danieliaus Naborowskio kūrinuose).

ryboje, pasitaiko ir apskritimo formos figūrinės poezijos pavyzdžių. Ypač dažnas tradicinis Fortūnos rato kaip nepastovios lemties simbolis. Štai 1592 m. poezijos rinkinyje, parašytame mirus Kotrynai Radvilienei³⁵, randame Jono Komparskio kūrinį „In Fortunae inconstantiam“ („Likimo nepastovumui“):

Fortunae vitam credis quicunque secundae,

Prima tenens laetus, posteriora time.

Non semper simili blanditur **perfida vultu**,

Ut quando ridet, sit metuenda magis.

[...]

Sic **Fortuna rotam volvit**, sic praeterit omne

Quidquid noctivago lumine Luna ferit.

(Tu, kurs tikiesi sulaukt palankaus ir laimingo likimo, / Džiaugsmą patyręs, bijok: tuoj jį prarasti gali. / Vaikšto klastinga lemtis, malonų veidą tau rodo, / Bet kuo linksmesnė jinai, tuo jos bijokis labiau. / [...] / Taip sukas ratas lemties ir viską pagavęs pražudo, / Ką apšviečia nakties deivės klajūnės šviesa.)³⁶

Nusakyti neišvengiamai lemčiai epigramos autorius pasitelkia meluojančią Fortūną, kurios veidu negalima pasitikėti (*perfida vultu*), ir jos ridenamą gyvenimo ratą. Neišvengiamas likimas iliustruojamas ir gana tradiciniais istoriniais pavyzdžiais: Romos imperatorius Julijus Cezaris valdė daugybę tautų, tačiau neišvengė mirties; Persijos karaliaus Krezo, turtingiausio pasaulyje žmogaus, turtai pražuvo kartu su juo. Fortūna nepaliaujamai suka savo ratą, todėl prie mirusiųjų būrio jungiasi ir Kotryna Radvilienė.

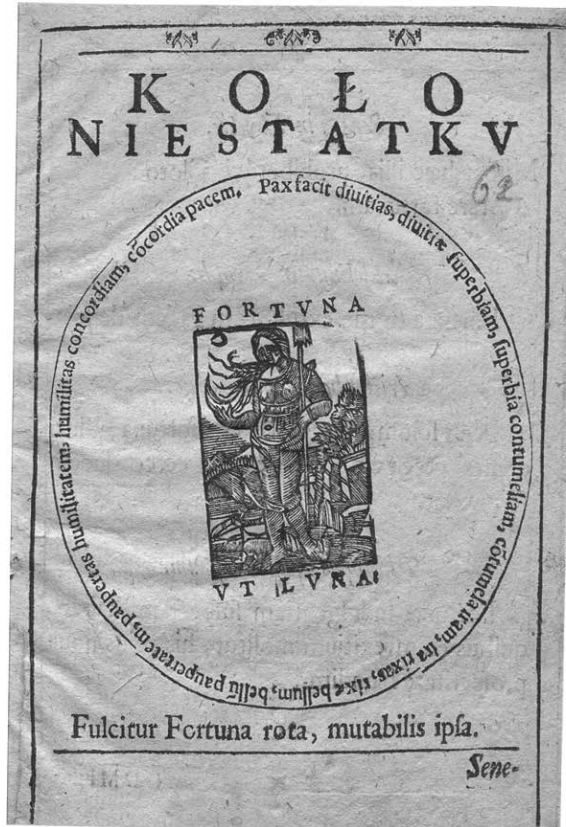
Figūrinių kūrinijų, kuriuose Fortūna traktuojama kaip nepastovi lemtis, išleistų Lietuvoje, užtikti nepavyko, bet kad jų galėjo būti rodo Rypsono³⁷ surastas pavyzdys iš 1635 m. Konstanto Iwanickio kūrinio³⁸. Autorius jį skiria

³⁵ *Threni in exequias illustrissimae Catharinae Radivilae de Teczyn, ducis in Byrze et Dubingi, palatinae Vilnensis etc. etc. nomine Parthenicae sodalitatis in Academia Vilnensi Societatis Iesu institutae, a praecipua iuventute eiusdem sodalitatis conscripti*, Vilnae: ex officina Iacobi Markowicz, 1592.

³⁶ Iš lotynų kalbos vertė Eugenija Ulčinaitytė.

³⁷ Rypsonas plačiau kūrinio neaptaria, pateikia jį tik kaip rato formos kūrinio pavyzdį Lenkijoje.

³⁸ *Odmienne niestatku w rzeczach potocznych koło, zdawna od Fortuny zbudowane, a teraz przez Konstantego Iwanickiego, Sacrae Theol[ogiae] s[tudenta] do druku podane*, w Krakowie: w Drukarni Marcina Filipowskiego, 1635.

1 pav. Fortūnos ratas iš 1635 m. Konstanto Iwanickio kūrinio *Odmiennie niestatku w rzeczach potocznych koło* [...]

Jurgiui Hulevičiui (Hulewicz, ?–1638), Lucko pakamariui (1619–1637)³⁹ ir savo ponui. 20 puslapių lenkišką kūrinėlį sudaro: herbinis eilėraštis; dedikacija Jurgiui Hulevičiui; prakalba skaitytojui; figūrinis Fortūnos ratas; Antikos autorių (Senekos, Aischilo, Aristofano) citatos apie Fortūną; 11 puslapių kūrinys, sudarytas iš įžangos, 10 dalių ir epilogo. Vienintelis lotyniškas šiame kūrinyje – kaip tik Fortūnos ratas (1 pav.). Ši figūra nurodo ir paties kūrinio programą – kiekvienas iš lotyniškų rato įrašų tampa atskira lenkiško kūrinio dalimi, kurioje apmąstoma tam tikra materialinė ir dvasinė kategorija. Mus dominančią figūrą (ji pavadinta *Koło niestatku* – nepastovumo ratas)

³⁹ *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII w. Spisy*, oprac. Marian Wolski, Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 2007, p. 163.

sudaro rato viduryje pavaizduota Fortūna su užrašu *Fortuna ut luna* (Fortūna kaip mėnulis), aplink ją apskritimu išdėstytas tekstas: *Pax facit divitias, divitiae superbiam, superbia contumeliam, contumela [!] iram, ira rixas, rixae bellum, bellum paupertatem, paupertas humilitatem, humilitas concordiam, concordia pacem* (Taika teikia turtų, turtai – išdidumą, išdidumas – skriaudą, skriauda – pyktį, pyktis – vaidus, vaidai – karą, karas – skurdą, skurdas – nuolankumą, nuolankumas – santarvę, santarvė – taiką). Po ratu dar pridėtas įrašas: *Fulcitur Fortuna rota, mutabilis ipsa* (Fortūna įtaisyta ant rato ir pati permaininga). Taigi šiuo atveju kūrinio autorius rato figūrą pasitelkia norėdamas nužymėti viso kūrinio programą – apmąstymus apie nepastovų žmogaus likimą.

Kūriniai, kuriuose Fortūnos ratas tapatinamas su Mirties ratu, taip pat buvo populiarūs LDK XVII a. pradžioje ir viduryje. Nefigūrinis tokio kūrinio pavyzdys yra Motiejaus Kazimiero Sarbievijaus epigrama (119)⁴⁰, kuri kaip svarstomosios (*genus deliberativum*) epigramos pavyzdys buvo ypač populiarus poetikos ir retorikos paskaitose⁴¹:

Saltantes nuper Mors viderat atra Lupercos,
Et se festivis miscuit ipsa choris:
Ebria perque domos saltabat perque plateas,
Morborum longo praeveniente choro.
Hic uni juvenis dum forte resistere vellet,
Ebria non meritum messuit ense caput.
Tollite de lautis, juvenes, convivia mensis;
Quis scit, an ex vestris non bibat illa scyphis?

(Kartą matė juoda Mirtis šokančius luperkus / ir pati įsimaišė į šventines eisenas. / Ir šoko girta, blaškydamasi po namus ir gatves, / lydima gausybės ligų. / Štai vieno

⁴⁰ Sarbievijaus epigramos skirtinguose jo poezijos leidimuose numeruojamos nevienodai. Čia pateikiame numeraciją pagal Thomo Wallo leidimą: [Sarbievski Mathias Casimirus], *Mathiae Casimiri Sarbievski e Societate Jesu Poloni poemata omnia*, Staraviesia: Typis et sumptibus collegii S. J., 1892.

⁴¹ Živilė Nedzinskaitė, „Tepaliks kiekvienas šlovę po savęs...“: Motiejaus Kazimiero Sarbievijaus poetikos ir poezijos recepcija XVII–XVIII amžiaus LDK jėzuitų edukacijos sistemoje, (ser. *Senosios literatūros studijos*), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011, p. 175.

jaunuolio, kai [jis] norėjo drąsiai pasipriešinti, / girta galvą nenusipelnusių dalgiu nurėžė. / Nuimkite nuo gausių stalų, jaunuoliai, vaišes, / kas žino, ar anoji negeria iš jūsų taurių?)⁴²

Nekartosime išsamios šios epigramos interpretacijos⁴³, tik atkreipsime dėmesį, kad Mirtis kūrinyje tapatinama su nepastoviu likimu, ji yra tarsi kitas – rūstesnis – Fortūnos veidas. Sukdamasi šventės rateliuose ji gali nurėžti galvą atsitiktinei aukai. Mirties su dalgiu įvaizdį kaip neišvengiamo likimo ir *memento mori* priminimą atkartoja XVII a. bažnyčių ikonografija. Tiesa, *dance macabre* pavyzdžių Lenkijos ir Lietuvos šventovių puošyboje nėra gausu, tačiau ši meninė tradicija tikrai buvo žinoma⁴⁴. Tą liudija ir Gardino Viešpaties Apreiškimo Šv. Mergelei Marijai (brigičių) bažnyčioje esantis „Mirties šokis“, ir Krokuvos Šv. Kotrynos (augustijonų) bažnyčios puošyba, ir ypač įspūdingas Tarlovo Šv. Trejybės bažnyčios Jėzaus koplyčios dekoras, sudarantis tarsi tris ratus – mirties, gyvenimo ir mirties šokio⁴⁵. Įdomu, kad skirtinguose Krokuvos ir Tarlovo bažnyčių puošybos siužetuose naudojamas tas pats lotyniškas rato formos kūrinėlis, kuriame atsispindi Baroko literatūros konceptualumas, žaismė ir išradingumas. Kūrinio *motto* įrašytas išoriniame rate: „Statutum est omnibus hominibus semel mori, post hoc autem iudicium“ („Žmonėms skirta vieną kartą mirti, o po to stoti į teismą“, Žyd 9, 27). Aštuonios kūrinio eilutės išdėstytos rato stipinuose, o rato viduryje įkomponuotas kiekvieną iš eilučių užbaigiantis skiemuo *mus*, kuris lotyniškai reiškia pelę:

Unde superbi	
Quid est homo nisi li	
De limo homines su	
Mortem vitare neq	MUS
Cum nos terra fi	
Terra est quasi fu	
Et ideo studea	
Ut Deo placea	

⁴² Jei nenurodyta kitaip, vertė straipsnio autorė.

⁴³ *Ibid.*, p. 175–176.

⁴⁴ Mindaugas Paknys, *Mirtis LDK kultūroje XVI–XVIII a.*, Vilnius: Aidai, 2008, p. 186.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 186–187.

(Dėl ko gi pučiamės? / Kas gi žmogus, jei ne purvas? / Mes, žmonės, esame sutverti iš purvo, / Mirties išvengti negalime. / Kai (kadangi) mes tampame dulkėmis, / O dulkės yra tarsi dūmas, / Todėl tad stenkimės, / Kad Dievui patiktume.)

Šio gyvenimo laikinumą iliustruoja kūrinėlyje minimi purvas (*limus*), dulkės (*terra*), dūmas (*fumus*) ir, žinoma, pelė (*mus*) – naikinančio ir griauinančio laiko simbolis. Kūrinys užbaigiamas tikrai ne pačiu išradingiausiu, bet paveikiu moralu: kad pelnytume amžinąjį gyvenimą, turime stengtis gyventi pagal Dievo įstatymus. Išsamiai Tarlovo ikonografinę programą analizavusi Marta Leśniakowska atkreipė dėmesį į dar vieną šio kūrinėlio detalę – perskaitytas iš kitos pusės žodis *mus* tampa *sum* (esu). Mokslininkė mano, kad taip subtiliai kūrinio autorius nurodo Dievą (*Ego sum, qui sum* / Aš esu, kuris esu, Iš 3, 14; *Ego sum Dominus* / Aš esu Viešpats, Iš 6, 2), kuris yra visa ko viduryje ir suka pasaulio ratą-mechanizmą⁴⁶.

Ko gero, mažiausiai Lenkijoje ir Lietuvoje kūrinių, kuriuose ratas simbolizuoja meilę. Vis dėlto erotinio pobūdžio lotyniškų kūrinių galima aptikti rankraštiniuose XVII a. poezijos rinkiniuose⁴⁷. Kad ir tokį dvieilį, kuriame mergina, arba jos gyvenimo tarpsniai, lyginami su besikeičiančiomis mėnulio (jis yra ir vienas iš Fortūnos simbolių⁴⁸) fazėmis (plg. *Fortuna velut luna*⁴⁹) ir jų veikiama gamtos reiškiniais:

Luna. Pallida pluit, rubicunda flat, alba serenat.

Virgo. Pallida cupit, rubicunda dat, alba recusat.

(Mėnulis. Kai jis blausus, tada lyja, kai rausvas – pučia vėjas, kai baltas – tada stoja giedra. / Mergina. Kai ji išblyškusi (jauna?) – geidžia, kai raudonskruostė (subrendusi) – atsiduoda, kai pražilusi (sena) – atsisako.)

⁴⁶ Marta Leśniakowska, „Tarlów – Sarmata ars moriendi“, in: *Biuletyn Historii Sztuki*, 1984, Nr. 2–3, p. 167.

⁴⁷ [Jakub Teodor Trembecki], *Jakuba Teodora Trembeckiego „Wirydarz poetycki“ z rękopisu radcy dr. Ludwika Mizerskiego wydał Aleksander Brückner*, t. 1–2, we Lwowie: Nakładem Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej, 1910–1911. Apie šį poezijos rinkinį išsamiau bus kalbama kitame skyriuje.

⁴⁸ *Viduramžių žodynas*, p. 324.

⁴⁹ *Carmina burana. Vagantų poezija*, sudarė, parengė, vertė ir komentarus parašė Sigita Narbutas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 22–25.

Dvieilyje glaustai užfiksuotas žmogaus gyvenimo ratas: jaunatis simboli-zuoja mergaitę, pilnatis – subrendusią merginą, o delčia – jau senutę. Figūri-nių tokio tipo kūrinių Lietuvos spaudiniuose iki šiol nerasta, bet jį galėtų iliustruoti emblemis Nyderlandų poeto Petro Hoofto (1581–1647)⁵⁰ trikalbis (lotynų, nyderlandų, prancūzų) kūrinys, kuriame meilės kančias simbolizuoja narvelyje uždaryta voverė, nuolat sukanti ratą:

More rotam inclusi volvo atque revolvo sciuri.

Fine carens captum circulus urget: amo.

(Be perstojo ridenu ir ridenu ratą kaip uždaryta voverė. / Neturintis pabaigos gena mane, belaisvį, ratas: myliu.)

Iš pateiktų pavyzdžių aiškėja, kad Lietuvoje Fortūnos rato tematika buvo žinoma ir gana populiori, dažnai vartota mažosiose literatūros formose, nors figūrinių rato formos kūrinių LDK spaudiniuose kol kas aptikti nepavyko. Šis faktas kiek stebina: mat mokslininkai sutaria, kad jėzuitai kūrė daug figūrinės poezijos⁵¹. Rypsonas teigia, kad jos komponavimo turėjo būti mokoma kolegijose, ir pasigedo darbų, analizuojančių rankraštinę medžiagą⁵². Siekdami šią spragą bent kiek užpildyti, paminėsime tik keletą straipsnio autorei žinomų pavyzdžių iš rankraštinų LDK poetikos ir retorikos paskaitų konspektų.

ROTA FORTUNAE LDK POETIKOS IR RETORIKOS PASKAITŲ KONSPEKTUOSE

Monografijoje apie figūrinę XVI–XVIII a. poeziją Lenkijoje Rypsonas pateikia 14 rato formos kūrinių: 6 iš jų rasti rankraščiuose (kaip tik vienas jų iš 1695 m. Kražių rankraščio), 2 – bažnyčių tapyboje, 6 – spausdintuose kūriniuose. Tik trys iš kūrinių parašyti lenkiškai, kiti – lotyniškai⁵³. Kiek ir kokių rato formos kūrinių yra LDK rankraštiniuose ir spausdintuose tekstuose, duomenų, deja,

⁵⁰ Pieter Corneliszoon Hooft, *Emblemmata amatoria, Afbeeldinghen van minne, Emblemes d'amour*, Amsterdam: by Willem Ianszoon, 1618, p. 52–53.

⁵¹ Dick Higgins, *op. cit.*, p. 12; Piotr Rypson, *op. cit.*, p. 70–77.

⁵² Piotr Rypson, *op. cit.*, p. 70.

⁵³ *Ibid.*, p. 171–172, 311–316.

nėra. Išsamiausiai Lietuvoje artificiozinę kūrybą tyrinėjusi Eglė Patiejūnienė konstatavo, kad rankraštynuose išlikę daug ir įvairios tokio pobūdžio medžiagos, ypač jos gausu XVII–XVIII a. poetikos ir retorikos paskaitų konspektuose⁵⁴. Pateikusi ir išanalizavusi daugybę įvairaus pobūdžio artificiozinės ir figūrinės kūrybos pavyzdžių, mokslininkė, deja, nepateikė nė vieno rato formos kūrinio. Tačiau bent jau poetikos ir retorikos paskaitų konspektuose tokių pavyzdžių tikrai būta. Todėl manytina, kad figūrinė poezija ir įvairūs poetiniai žaidimai LDK kolegijose buvo tikrai populiarūs. Šiuo atveju kaip pavyzdžius pasitelksime tik vieno rankraščio – XVII a. pab. nežinomo dėstytojo poetikos paskaitų konspekto⁵⁵ – medžiagą. Šiame rankraštyje randame skyrių apie įvairių sveikinimų komponavimą. Juos siūloma kurti pasitelkiant adresato herbo figūras, iš vardo raidžių modeliuojant akrostichus ir pan. Tarp daugybės skirtingų būdų minimi net trys rato formos pavyzdžiai. Pirmiausia pateikiamas lenkiško kūrinio, skirto vardinėms, pavyzdys (2 pav.), kurį dėstytojas siūlo pavadinti Fortūnos ratu:

Titulum dares v[erbi] g[ratia] talem: *Koło Fortunne uprzejmym affektem utoczone, na przezacne imieniny NN ofiarowane, vel Koło serca povolnego. Tandem subyceres versus his similes:*

Od serdecznego to affektu kołO
 Ochotny toczę ku tobie wesołO,
 Odemnie pokłon żebyć oddawałO,
 O zdrowie prosząc tegoż wiszowałO.
 Okaż że tedy łaskawe twe okO
 Obejrzy onym chęć moię szerokO
 Ochotnie bowiem wszystko sprawowałO
 Osobie co twey słusznie należałO.⁵⁶

(Pavadinimą galėtum duoti, pavyzdžiui, tokį: *Fortūnos ratas, nutekintas iš švelnaus jausmo ir dovanotas garbingoms NN vardinėms, arba Nuolankios širdies ratas. Tada pridėsi į šias panašias eiles:*

⁵⁴ Eglė Patiejūnienė, *Brevitas ornata: mažosios literatūros formos XVI–XVII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės spaudiniuose*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998, p. 268.

⁵⁵ VUB RS, F 3-1395. Deja, šio rankraščio antraštinis lapas neišliko, todėl remiamės bibliografų nuomone, kad jis datuotinas XVII–XVIII a. sandūra ir priklauso LDK jėzuitų arealui.

⁵⁶ *Ibid.*, l. 114v.

2 pav. Puslapis iš nežinomo autoriaus poetikos. VUB F 3-1395, l. 114v

Šį ratą, kilusį iš gilaus jausmo, / aš linksmi ridenu link tavęs, / kad jis [ratas] nuo manęs tau nusilenktų, / ir prašydamas jo [rato], kad tau palinkėtų sveikatos. / Parodyk gi jam mielas savo akis, / geranoriškai pažvelk jomis [akimis] į mano sveikinimą, / nes noriai viskas buvo padaryta, / kas Tavo asmeniui nuolankiai priklausė [t. y. pasveikinti.]

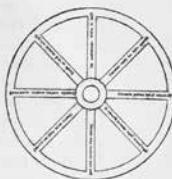
Įdomu, kad kaip tik šios eilės pasirodė esančios milžiniškame lenkiškos ir lotyniškos poezijos rinkinyje *Wirydarz poetycki* (*Poetinis sodas*), kurį XVII a. surinko ir surašė Jokūbas Teodoras Trembeckis⁵⁷. Jis nurodo, kad rankraštis baigtas

⁵⁷ Pačiau žr. Joanna Krauze-Karpińska, „Wirydarz poetycki“ Jakuba Teodora Trembeckiego. *Studium filologiczne*, Warszawa: IBL Wydawnictwo PAN, Pro cultura litteraria, 2009.

Aspicias ut currat faustis modo passibus omeN,
 Nubila dispellens, magni praenobile nomeN,
 Nomen patroni quod adorat grata camena.
 Et tibi prima quidem genitor mea plectra redimO.
 Suscipe gratantis sint haec tibi munera natl.

95. [Kolo].

Od serdecznego afektu to kołO
 Ochotnie toczę ku tobie wesołO,
 Odemnie pokłon żebyć oddawałO,
 O zdrowie prosząc tegoć winszowałO.
 Okażże tedy łaskawe swe okO
 Obejrzy onym chęci me szyroko
 Ochotnie bowiem wszystko sprawowałO,
 Osobie co twej słusznie należałO.

96. Na łańcuch złoty.

W kim się przyjaźń zakocha, wnet nam więzy robi,
 Kręci, złoto w ogniwo spaja, glancem zdobi.
 Coć się dzieje, przyjaźni? czy w rozum zachodzisz?
 Tym, w których się zakochasz, czem więzami szkodzisz?
 Złotnikom polecę proszę twą złotą robotę;
 Nie wiąż łańcuchem, kochaj raczej wolną cnotę.
 Proźna rada przyjaźni, więzow nie porzuci,
 Aż je na twe dziś serce, Stanisławie, wrzuci¹.

97. Epithaphium Caroli Quinti Imperatoris per Eteostichon scriptum².

Carol.Vs est IntVs reCVbans hoC noMne qVIntVs.
 Ex rebVs gestis reLiqVa haVD nesClre potestls.

¹ Wiersz na »wiązanie«, t. j. dar imiennowy.

² 97 i 98 są chronostichy albo eteosticha, t. j. pewne litery wyrażają datę pewną śmierci, urodzin i t. p.; 99 i nast. są logogryfy, zagadki czyli gadki, np. 104 to paw.

3 pav. Puslapis iš Jokūbo Teodoro Trembeckio surašyto rankraščio *Wirydarz poetycki*, išleisto 1910 m.

1675 m. pabaigoje; išleistas šis svarbus raštijos ir poezijos paminklas buvo tik XX a. pradžioje⁵⁸. Trembeckio rinkinyje esantis tekstas nuo mūsų cituojamo skiriasi tik nežymiomis lingvistinėmis korekcijomis⁵⁹. Be to, Trembeckio rinkinyje dar ir parodyta, kaip tekstas atrodo figūroje, t. y. rate (3 pav.). Ši rate surašyta

⁵⁸ *Jakuba Teodora Trembeckiego „Wirydarz poetycki“ z rękopisu radcy dr. Ludwika Mizerskiego wydał Aleksander Brückner*, t. 1–2, we Lwowie: Nakładem Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej, 1910–1911.

⁵⁹ rankr. / wirydarz

1 eil.: to affektu / afektu to

2 eil.: ochotny / ochotnie

4 eil.: tegoż / tegoć

5 eil.: twe / swe

6 eil.: chęć moję / chęci me

poezija pirmiausia įdomi tuo, kad kiekviena eilutė pradedama ir baigiama O raide, kuri kartu simbolizuoja ir patį su linkėjimais riedantį ratą. Trembeckio „ratas“ tyrėjų buvo pavadintas „meilės ratu“, o poetikos paskaitas skaitęs profesorius siūlo tokį pavyzdį pasitelkti komponuojant sveikinimą vardinių proga. Tikėtina, kad Trembeckio rankraštyje užrašytas tekstas buvo vienas iš rašytinių, o gal ir žodiniu pavidalu sklidusios poezijos pavyzdžių, žinotas ne vienam XVII a. išsilavinusiam žmogui, todėl kaip pavyzdys pateko ir į poetikos paskaitas.

Toliau šio skyriaus pradžioje minėto rankraščio „Modi alii faciendorum nodorum“ („Kiti pynių sudarymo būdai“) dalyje (4 pav.) pateikiami du sudėtingesni lotyniški pavyzdžiai. Pirmasis apibrėžiamas taip:

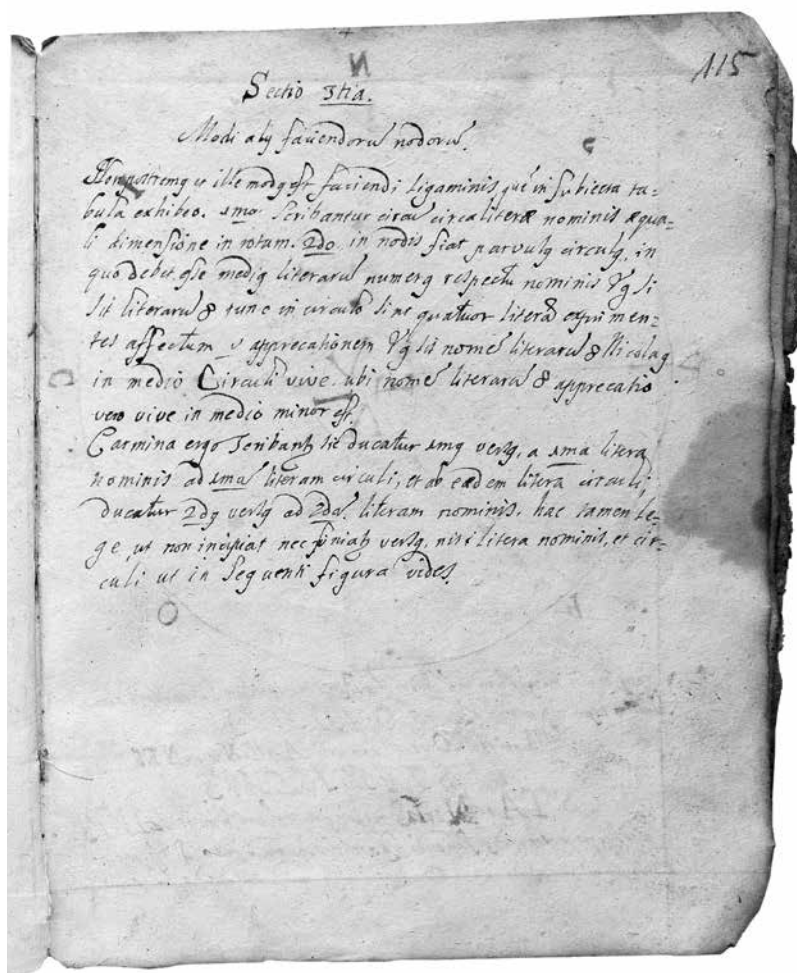
Non postremus et ille modus est faciendi ligaminis, quem in subiecta tabula exhibeo. Primo: scribantur circumcirca literae nominis aequali dimensione in rotam. Secundo: in nodis fiat parvulus circulus, in quo debet esse medius literarum numerus respectu nominis. V[erbi] g[ratia] si sit literarum 8, tunc in circulo sint quatuor literae exprimentes affectum vel appreciationem. V[erbi] g[ratia] sit nomen literarum 8 *Nicolaus*, in medio circuli – *vive*, ubi nomen literarum 8, *apprecatio* vero *vive* in medio minor est.

Carmina ergo scribantur sic: ducatur primus versus a prima litera nominis ad primam literam circuli, et ab eadem litera circuli ducatur secundus versus ad secundam literam nominis, hac tamen lege, ut non incipiat nec finiatur versus nisi litera nominis et circuli, ut in sequenti figura vides: (5 pav.)

Nascentis⁶⁰ eximio Patriae Dux inclyte plausU,
Unica Sarmatici gemmaque luxque PolI.
Conspicimus plausus in vestri luce PatronI,
Ille tuo tribuit multa talenta bonO.
Luces fortuna, ingenio virtutis et ausU:
Undique collucent magna talenta tuA.
Vive diu hoc, Princeps celsissime, lumine, vivE
Et ducant longos lumina vestra dieS.⁶¹

⁶⁰ Nors rankraštyje šis žodis parašytas būtent taip – *nascentis*, tačiau vargu ar tikrai tokią formą pateikė dėstytojas. Mat tokiu atveju taisyklingas hegzametas niekaip nesusidėlioja. Todėl tikėtina, kad čia susiduriame su studento klaida nurašant tekstą. Pagal kontekstą labiausiai tiktų formos *nascens* arba *nascenti*.

⁶¹ VUB RS F 3-1395, l. 115r-v.

4 pav. Puslapis iš nežinomo autoriaus poetikos.
VUB F 3-1395, l. 115r

(Ne menkiausias kurti jungtis [apskritime] ir tas būdas, kurį pristatau pridėtame paveiksle. Pirma, vardo raidės užrašomos [didžiąjame arba išoriniame] rate viena paskui kitą vienodu atstumu. Antra, jų [raidžių] susikirtimo taške tebūna mažas apskritimas, kuriame turi būti perpus mažiau raidžių nei varde. Pavyzdžiui, jei vardą sudaro 8 raidės, tuomet mažajame [vidiniame] apskritime tebus keturios, išreiškiančios nuotaiką ar palinkėjimą. Pavyzdžiui, jei yra 8 raidžių vardas *Nicolaus*, tuomet vidiniame apskritime [tebūna] *vive* – gyvuok, kur vardas yra 8 raidžių, o palinkėjimas *vive* viduryje iš tiesų yra mažesnės apimties.

Eilės yra užrašomos taip: pirma eilutė dėliojama nuo pirmos vardo raidės iki pirmos [vidinio] apskritimo raidės, ir nuo tos pačios apskritimo raidės pradedama antra eilutė, kuri eina iki antros vardo raidės. Eiles reikia skaityti taip, kad jos prasidėtų ir baigtųsi tik vardo ar [vidiniame] apskritime esančiomis raidėmis, kaip matai pridėtoje figūroje:

Garsusis vade, gimstantis tėvynei, pagerbiamas ypatingais plojimais, / Sarmatijos žemės vieninteli perle ir šviesa. / Stebime šviesoje [t. y. viešumoje] plojimus [ir] jūsų geradariui, / [juk] anas skyrė daug talentų [t. y. pinigų] tavo gerovei. / Tu spindi Fortūna [t. y. esi apdovanotas sėkminga lemtimi], prigimtaine dorybe ir drąsa: / ir iš visur kartu spindi daugybė tavo talentų. / Gyvenk ilgai, kuni-gaikšti aukščiausias, šioje šviesoje, gyvenk / ir teveda jūsų šviesos ilgas dienas [t. y. tegul jūsų akims būna lemta išvyti dar daug dienų]⁶².

Šis pavyzdys yra gerokai sudėtingesnis, jis iš kūrėjo reikalauja daugiau pastangų ir išmonės. Norėdamas perskaityti rate įrašytą tekstą skaitytojas turi tam tikra tvarka sudėlioti rato stipinuose esančias eilutes, kurios šiuo atveju sudaro keturis eleginius distichus. Iš eilės dėdami kiekvieno hegzametro eilutės pirmą raidę ir kiekvieno pentametro paskutinę ir gausime išoriniame rate įrašytą vardą *Nicolaus*. Eilių komponavimą sunkina vidiniame rate įrašytas palinkėjimas *vive*, mat paskutinė hegzametro ir pirmutinė pentametro eilutės raidė pirmajame distiche turi būti V, atitinkamai kituose I, V ir E. Nepamiršta į tekstą įpinti ir su rato figūra susijusios Fortūnos. Tad tokio pobūdžio linkėjimai kūrėjui, net ir pasitelkus jau parengtas schemas, tikrai nebuvo pati lengviausia užduotis.

Trečiasis pavyzdys dar sudėtingesnis ir skirtas jau patyrusiems eiliuotojams, nes reikalauja ypač daug išmonės ir meistriškumo. Dėstytojas jį apibūdina taip:

Excellens et iste modus faciendi ligaminis, quem doceo s[ic?]. V[erbi] g[ratia] carmina idque achrostica in in [!] rotam efformentur, quod hoc modo fit. Primo, in lateribus chartae duo parvi circuli efformentur suo metro oppositi. Secundo, in singulos versus ducatur linea ab uno circulo ad alium, non recta, sed lunari. Tertio,

⁶² Nelabai aišku, kam šios eilės adresuotos. Gali būti, kad jos skirtos kokio nors LDK ar Lenkijos didiko ką tik gimusiam sūnui, gavusiam Mikalojaus (*Nicolaus*) vardą.

facta una parte rotae similiter faciendum cum secunda parte. Tandem subnectantur carmina in apice rotae, detur inscriptio in charta volante, in centro efformetur vel nomen „Jesus“, vel aliud aliquid; in partibus pingantur corda ardentia cum suis inscriptionibus, ut sequens figura demonstrat.⁶³

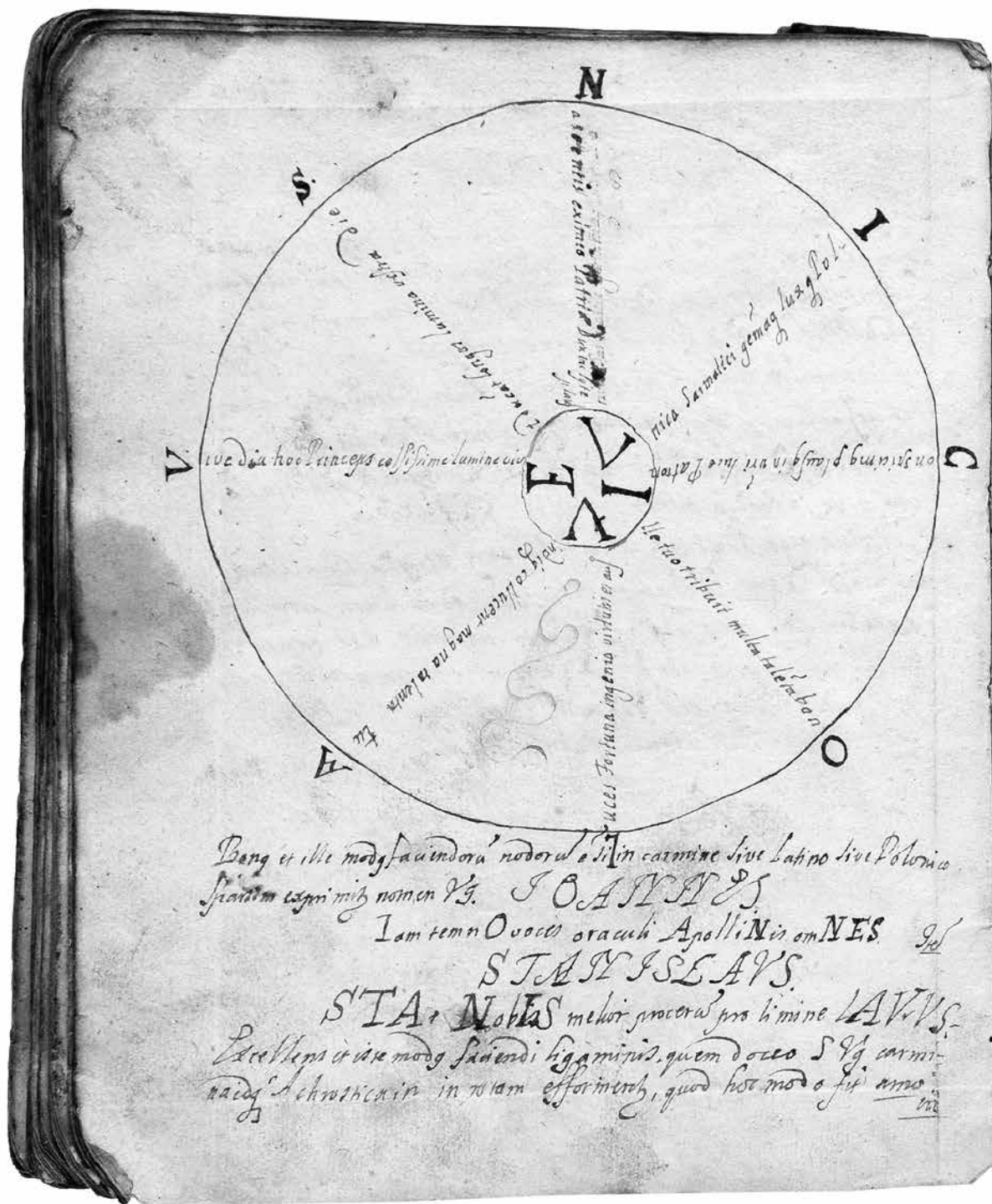
(Puikus ir toks būdas kurti [apskritimo] jungtis, kurį mokau [komponuoti] taip. Pavyzdžiui, eilės su akrostichais sujungiamos į ratą tokiu būdu. Pirma, lapo kraštuose nupiešiami du maži vienas priešais kitą esantys [ir] savo metru parašyti apskritimai. Antra, atskiros eilutės dėliojamos vedant ne tiesią, bet lenktą liniją nuo vieno apskritimo link kito. Trečia, sudėliojus vieną rato dalį, taip pat dėliojama ir antroji. Galop įpinamos rato viršuje esančios eilės, pridodamas įrašas kaspine, centre suformuojamas arba vardas „Jėzus“, arba koks kitas; šoniniuose ratuose nupiešiamos liepsnojančios širdys su savo įrašais, kaip rodo [po šio teorinio paaiškinimo] pateikta figūra.)

Kaip šio sudėtingo komponavimo būdo pavyzdys pateikiama šešiasluoksniu rato figūra su ją papildančiais komponentais (pav. 5). Laikantis dėstytojo nurodymų ir skaitant pirmiausia viršutinę, o paskui apatinę apskritimo dalį, iš šešių eleginių distichų sudėliojamos eilės:

Orbita festIvo revehit tibi carmIna in annO,
Oebalio sOles fert sine nube pOIO.
Orbem flAmmifero praecingens vernA corymbO
Orbita PaNchaeo fert tibi doNa solO.
OmnigeNam refluens sortem tibi paNdat OlympO
Orbita et Immenso det resIdere solO.

Omnia dicite „Io“, modulemur carmIne laetO,
Organa laeta sOnent dulcia vOta chorO.
Ortus OlymPiaco radios tibi temPeret ostrO,
Obveniens PhAEbus te beet AEthra solO.
Optima cunctA tuo vitae de[n/]t stAmina saeclO,
Omnigeno Numen det boNa plena bonO.

⁶³ *Ibid.*, l. 115v-116r.

5 pav. Puslapis iš nežinomo autoriaus poetikos. VUB F 3-1395, l. 115v-116r

in lateribus charta. Deo p[ri]ncipi[um] circuitu efformetur h[uius] metro apertis.
 120. in singulis v[er]is ducentur linea, ab una circulo, ad alium, no[n]
 recta sed lunari, 3 ho[mo] facta una parte rot[und]a. Similiter faciend[um]
 cum 2da parte tandem subnectantur carmina in apice rot[und]a
 detur inscriptio in charta volante, in centro efformetur nome[n]
 IHSVS v[el] aliud aliquid, facit in partib[us] singulis corda ardentia, ut
 suis inscriptionib[us], ut sequens figura demonstrat.

Non sistat cursum cuius, hinc compleat orbem
 reuehit tibi carmina

liberata
 fert sine nube po[n]za
 ammisero p[ro]cingens una
 fert tibi don[um]
 refluens forte tibi ga[n]da
 immensa del[et] res I[st]e sol

Adiutur
 carmen dulce
 radiorum t[er]ren
 Te be et
 tua uoluit
 tamen
 prima
 uoluit
 uoluit
 uoluit
 uoluit

Amor
 hinc amor hinc amor hinc amor
 hinc amor hinc amor hinc amor

116

(Ratas sugrąžina tau [sveikinimo] giesmes kasmetinių švenčių proga [matyt, švenčiant kokią jubiliejų, minint svarbią šventę, o gal įžadų metines – Ž. N.], / atveža saules be debesų Oibalo⁶⁴ [t. y. Romos] dangui. / Apjuosęs pasaulį liepsnojančia gebenės šaka, / ratas tau veža pavasario dovanas iš Panchajos⁶⁵ šalies. / Ratas, grąžindamas visokeriopą sėkmę, teatveria tau Olimpą ir teduoda gyventi beribėse valdose [t. y. galiausiai tenuveda į dangų].

Visa šaukite „valio“, pritarkime linksma giesme, / linksmi vargonai sutartinai lai groja skambias maldas. / Patekanti saulė tau spindulius lai nudažo Olimpo purpuru, / į žemę atvykstantis Febas teapdovanoja tave giedra. / Visa, kas geriausia, teduoda tavo amžiui gyvenimo siūlas, / Dievas teduoda pilną gėrį visokiam gėriui. [t. y. Dievas visokeriopu gėriu teteikia visas įmanomas gėrybes])

Šią kompoziciją, painią jau vien dėl to, kad kiekviena eilutė turi prasidėti ir baigtis raide O, dar sudėtingesnę daro viduryje distichų papildomai įpinti keturi akrostichai: viršutinėje dalyje du IOANNI (Jonui – numanomam šios kompozicijos adresatui), o apatinėje – du IO PAEAN (valio giesme [Jonui sakau „valio“, jį šlovinu šiomis eilėmis]). Kompozicija užbaigiama pridendant viršutiniame ir apatiniame kaspinuose esančius užrašus, taip pat mažųjų apskritimų įrašus:

Non sistet cursum, nisi binum compleat orbem.

([Ratas] nenustos riedėti, kol neužbaigs dvigubo rato.)

Quaeris, cur monstrum volitans vehit orbita amore?

Nescit amor tardas, cum vocat hora, moras.

(Klausi, kodėl besisukantis ratas veža meilę-stebuklą? / Meilė neužtrunka, kai šaukia [ateina] valanda.)

⁶⁴ Oibalas (Oebalus) – Spartos karalius, taip pat jo palikuonimis vadinamai sabinai. Šiuo atveju tikriausiai reikėtų Oibalą suprasti kaip Romos personifikaciją (juk romėnai pagrobė sabinų dukras ir susilaukė su jomis palikuonių) ir sieti tai su lietuvių kilmės iš romėnų pasakojimais.

⁶⁵ Panchaja (Pankhaia, Panchaea) – legendinė sala, esanti toli pietuose vandenyne už Arabijos. Joje gyveno graikai, kuriuos ten iš Kretos vos tik užėmęs valdžią atvedė Dzeusas. Sala garsėjo prieskoniais, sidabro ir aukso ištekliais. Šiuo atveju dovanos iš Panchajos tikriausiai reiškia tiek materialines, tiek dvasines vertybes.

Quam bene post orbem hunc volvitur omnis amor!

Diebus augustis currant tibi saecula vecta,

Aeternisque ferant celsum sub sidera factis.

(Kaip gerai po šio rato [ko gero, Kristaus atėjimo, nes viduryje yra jo incialai?] rieda kiekviena meilė! / Atvežti metai tesisuka tau laimingomis dienomis [t. y. tegu būna tau laimingi metai], / ir tegu neša tave, iškilų, link žvaigždynų amžiniais darbais.)

Tik tada, kaip prie pagrindinio teksto pridedame atskirose figūrose įrašytas eilutes, ima aiškėti šio kūrinio daugiasluoksniškumas. Įmantrūs sveikinimai ir linkėjimai Jonui pasirodo besąs tik pirmasis kūrinio sluoksniu, už kurio slepiasi katalikiškas sielovadinis motyvas, susijęs su Kristaus ir jo tikėjimo pergale. Ratas nenustoja sukstis jungdamas dangiškąjį ir žemiškąjį pasaulį, kurio viduryje yra Kristus, jis kaip saulė-Febas apdovanoja žmogų pačiomis brangiausiomis dovanomis. Taip pat galime suprasti, kad kasmet grįžtantis ratas reiškia ir kasmetinę Kristaus Prisikėlimo šventę, per kurią galbūt buvo duodami ar atnaujinami vienuoliški įžadai. Tuomet ir antrame aštuoneilyje minimi „dulcia vota“ („mieli įžadai“) gali būti suprantami kaip vienuoliški įžadai, o kūrinio adresatas Jonas – vienuolio kelią pasirinkęs asmuo. Tad šis sudėtingiausias iš rankraštyje pateiktų ratų⁶⁶, skirtingai nei pirmieji du, turi ir filosofinę-teologinę dimensiją.

Šie vieno, tikėtina, jėzuitų kolegijos rankraštinio konspekto pavyzdžiai rodo, kad per poetikos ar retorikos paskaitas ne tik buvo mokoma, bet ir pageidaujama kurti įdomesnės, šiuo atveju, rato formos kūriniai. Pateikti kūriniai liudija, kad mokyklose rato forma buvo traktuojama įvairiai. Dažnai formos kitoniškumas buvo suprantamas labiau kaip žaidimas, išmonė, o pats rato formos kūrinys tapdavo galimybe sukelti nuostabą ir susižavėjimą, parodyti savo meistrystę eiliuojant, kitaip sakant, pademonstruoti, kad per paskaitas išmokta to, ko taip siekė jėzuitai – parašyti bet kokį kūrinį bet kokia tema pritaikant bet kokią žanrą ar formą. Tačiau kartais rato formos

⁶⁶ Ratas spausdintuose jėzuitų ir kitų vienuolių atstovų kūrinuose dažnai buvo siejamas su teologine ir kosmologine dimensija. Tą liudija ispanų jėzuito Juano Caramuelio 1663 m. Romoje išspausdintas ypač sudėtingos struktūros rato formos kūrinys „Jesus Sol“, kurio centre taip pat įrašyta IHS. Plačiau žr. Piotr Rypson, „Around the Proteus Poem“, in: *Poesis artificiosa: between Theory and Practice*, ed. Agnieszka Borysowska, Barbara Milewska-Ważbińska, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2013, p. 207–231.

kūriniuose glūdi ir gilesnė Fortūnos rato simbolikos traktuotė, ir sudėtingoje kompozicijoje užšifruotas filosofinis ar teologinis klodas. Kaip tik toks kūrinys yra 1695 m. Kražių rankraštyje.

1695 M. KRAŽIŲ RANKRAŠČIO ROTA FORTUNAE YPATUMAI

XVII a. pabaiga buvo mažųjų literatūros formų, tarp jų ir figūrinės poezijos, klestėjimo laikas⁶⁷, bet, kaip jau minėta, rato formos kūrinių LDK spaudiniuose nerasta, jų pavyzdžių yra tik rankraštiniuose poetikos ir retorikos paskaitų konspektuose. Kaip studentai naudojo teorines žinias, pasakyti sunku, nes jų pratybų ar individualios kūrybos rezultatus rodančių rankraštinių kūrinių išlikę labai mažai, o ir likusiuose rato formos kūrinių nėra. Tad Kražių rankraštis, kuriame surašyti originalūs jėzuitų studentų kūriniai, šiame kontekste yra maloni išimtis. Drįstame teigti, kad jame esantis „Fortūnos ratas“⁶⁸ kol kas yra vienintelis (!) žinomas originalus tokio pobūdžio kūrinys LDK. Kaip tik todėl jį jį verta pažvelgti atidžiau.

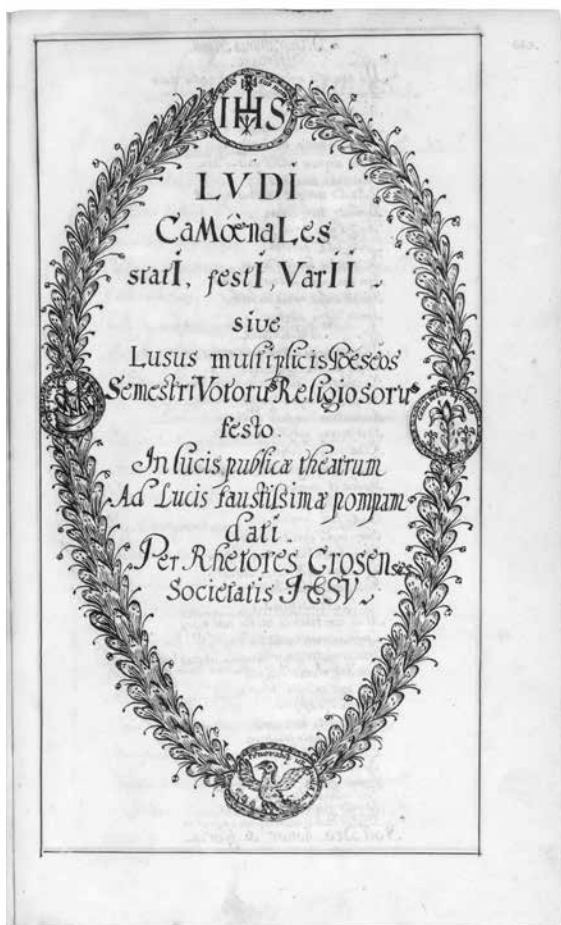
Kalbant apie rankraščio kūrinius negalima pamiršti keleto svarbių detalių. Pirmą – kūriniai sukurti ne šiaip kolegijoje studijavusių studentų, bet *nostrorum*, t. y. jau pasirinkusių gyvenimą Jėzaus Draugijoje. Žinome, kad į Draugiją įstoję jaunuoliai prieš tai būdavo mokęsi poetikos ir retorikos, tačiau iš „savųjų“ reikalauta ypač gero šių mokslų išmanymo. Todėl po noviciato jie metams dar kartą būdavo nukreipiami studijuoti retorikos, kad galutinai įtvirtintų ir įvaldytų visas šio mokslo subtilybes. Paprastai „saviesiems“ buvo paskiriamas ir atskiras mokytojas, kuris dirbo vien su šiais studentais⁶⁹. 1694–1695 m. Kražiuose studijavusiems jėzuitams retoriką dėstė ypač talentingas profesorius Petras Puzina, amžininkų laikytas gabiu vertėju ir poetu⁷⁰. Deja, Puzinos Kražiuose skaitytas retorikos teorijos kursas neišliko, tačiau labai tikėtina, kad rankraštyje surašyti studentų kūriniai atspindi visa, kas

⁶⁷ Eglė Patiejūnienė, *op. cit.*, p. 267–268.

⁶⁸ Žr. rankraščio originalas: sign. BCz 1866 IV, p. 679; *1695 metų Kražių rankraštis, arba Metinis retorinės meditacijos derlius*, p. 638–639.

⁶⁹ Živilė Nedzinskaitė, „Reto brangakmenio atradimas“, in: *1695 metų Kražių rankraštis, arba Metinis retorinės meditacijos derlius*, p. XXIII.

⁷⁰ *Ibid.*, p. XLVII.

6 pav. 1695 m. Kražių rankraščio dalies, skirtos artificiozinei ir figūrinei poezijai, antraštė

buvo dėstyta per paskaitas. Rankraščio struktūra⁷¹ rodo, kad artificiozinė ir figūrinė poezija buvo dėstyta pačioje kurso pabaigoje – ja rankraštis užbaigiamas. Ši dalis pavadinta „LVDI CaMoenaLes statI, festI, VarII, sive lusus multiplicis poeseos semestri votorum religiosorum festo in lucis publicae theatrum ad lucis faustissimae pompam dati per rhetores Crosenses Societatis Iesu“ („Kamenų žaidimai paskelbti, šventiški, įvairūs, arba įvairiopus poezijos žaidimai, surengti pusmetinei įžadų atnaujinimo šventei, Kražių Jėzaus Draugijos retorių viešai per iškilmingos dienos ceremoniją parodyti“) (6 pav.).

⁷¹ Smulki rankraščio struktūra pateikiama: 1695 metų Kražių rankraštis, arba Metinis retorinės meditacijos derlius, p. LXII–LXVII.

Pavadinime įrašyta, kad šios dalies kūriniai skirti vienuolinių įžadų atnaujinimo progai. Kražių kolegijos *historia* puslapiuose šis faktas irgi užfiksuotas⁷². Iš pavadinimo taip pat galime spręsti, kad, ko gero, figūriniai šios rankraščio dalies kūriniai buvo iškabinti ir viešai (kolegijoje, o gal ir bažnyčioje) kaip *affixa* pagal *Ratio studiorum* rekomendacijas⁷³. Minėtoje dalyje iš viso buvo 15 (2 yra dingę) skirtingo žanro kūrinių, vadinamųjų *lusus* – žaidimų. Kiekvienas iš jų kartais skirstytas į dar smulkesnes dalis. Dėl aiškumo pateikiame „Ludi Camoenales“ dalies turinį:

1. *Lusus 1. Satyra* (2 kūriniai)
2. *Lusus 2. Leoninus* (2 kūriniai)
3. *Lusus 3. Serpentinus* (7 kūriniai)
4. *Lusus 4. Eccloga piscatoria* (3 kūriniai)
5. **Lusus 5. Acrostichis vexillata** (2 kūriniai)
6. –
7. –
8. *Lusus 8. Aenigmaticus* (6 kūriniai)
9. **Rota Fortunae**
10. **[Sol]**
11. **[Rhombus]**
12. **Labyrinthus**
13. **Carmen musicum**
14. *Lusus Echo* (2 kūriniai)
15. **[Monumentum]**

Figūrinių kūrinių (jie sąrašė paryškinti) iš viso 7, kaip tik 9-tas pavadin-tas *Rota Fortunae*. Svarbu pastebėti, kad artificiozinės kūrybos teoriją LDK analizavę mokslininkai pateikia įvairius figūrinės poezijos požanrius (pvz.,

⁷² *Kražių kolegijos šaltiniai, saugomi Jėzaus Draugijos archyve Romoje, I dalis, 1608–1700 = Fontes collegii Crosensis, qui in archivo Romano Societatis Iesu asservantur, pars I, 1608–1700*, parengė Živilė Nedzinskaitė ir Darius Antanavičius, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019, p. 386: „vota simplicia primum nuncuparunt aliquot ex noviciatu neorhetores“ („paprastuosius įžadus pirmą kartą davė keletas iš noviciato [atvykusių] naujųjų retorių“).

⁷³ *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu, Romae: in collegio Romano eiusdem Societatis, 1616*, p. 120–121.

labirynthus, protheus, epigramma musicum ir pan.)⁷⁴, užfiksuotus rankraštinuose poetikos ir retorikos konspektuose, tačiau rato formos kūrinų tarp jų nėra.

Ši kūrinį sukomponavęs Urbonas Alshutas (1677–1748) neabejotinai yra vienas iš daugiausia pasiekusių šio retorių kurso studentų. Kaip ir dauguma jėzuitų, jis pradėjo nuo mokymo žemiausioje (infimos) klasėje, paskui dėstė poetiką, retoriką, filosofiją ir teologiją, 1710 m. davė ketvirtuosius įžadus, ėjo įvairias aukštas administracines pareigas. Mirė būdamas Rešliaus kolegijos rektoriumi⁷⁵. Atrodo, kad kaip tik šiam studentui buvo ypač svarbus Fortūnos įvaizdis ir jo teikiamų metaforinių galimybių gausa. Jo kalba apie Švč. Mergelės Marijos nekaltą prasidėjimą („Oratio de immaculata Conceptione Beatae Virginis Mariae“) turi moto „Pirmagimė Fortūna“ („Fortuna Primigenia“)⁷⁶. Kalboje šis motyvas įdomiai ir subtiliai plėtojamas. Visų aštuonių studentų elegijomis parašytą embleminį ciklą, skirtą šv. Ignaco Lojolos kanonizacijai „Lumina veritatis et affectuum faculae ad exornandum solennem actum canonizationis sancti patris Ignatii paucae et ex immenso eiusdem ignium thesauro depromptae et in calores poeticos deductae a rhetoribus Societatis Iesu“ („Tiesos žiburiai ir kelios dvasinių paskatų skalos, iškilmingam šventojo tėvo Ignaco kanonizavimo aktui pagerbti paimtos iš beribio jo liepsnų [t. y. ištarmių] lobyno ir Jėzaus Draugijos retorių paverstos poetine ugnimi“)⁷⁷, užbaigia Alshuto elegija. Jos ikonoje (7 pav.) pavaizduotas apskritimas, kurio visi spinduliai sueina į centrą. O lema skelbia, kad kaip visi apskritimo spinduliai susieina jo centre, taip šv. Ignacas savo darbais ir maldomis siekė šlovės Dievui. O ir pačioje elegijoje skamba pagrindinė mintis – „Hoc punctum et centrum Deus est“ (55 eil.).

Sudėtingiausias techniškai, be abejo, yra paskutinis figūrinis Alshuto kūrinys *Rota Fortunae* (8 pav.), skirtas vienam iš trijų jėzuitų įžadų – neturtui (*paupertas*). Jis sudarytas iš hegzametro eilučių, kurios įrašytos 8 rato

⁷⁴ Žr. Eglė Patiejūnienė, *op. cit.*, p. 296–297; Jakub Niedźwiedz, „The Theory of *Poesis Artificiosa* in the Grand Duchy of Lithuania (1660–1760)“, in: *Poesis artificiosa: between Theory and Practice*, p. 178–180.

⁷⁵ Urbono Alshuto biograma pateikiama: *1695 metų Kražių rankraštis, arba Metinis retorinės meditacijos derlius*, p. LXIX–LXXI.

⁷⁶ *Ibid.*, p. 56–61.

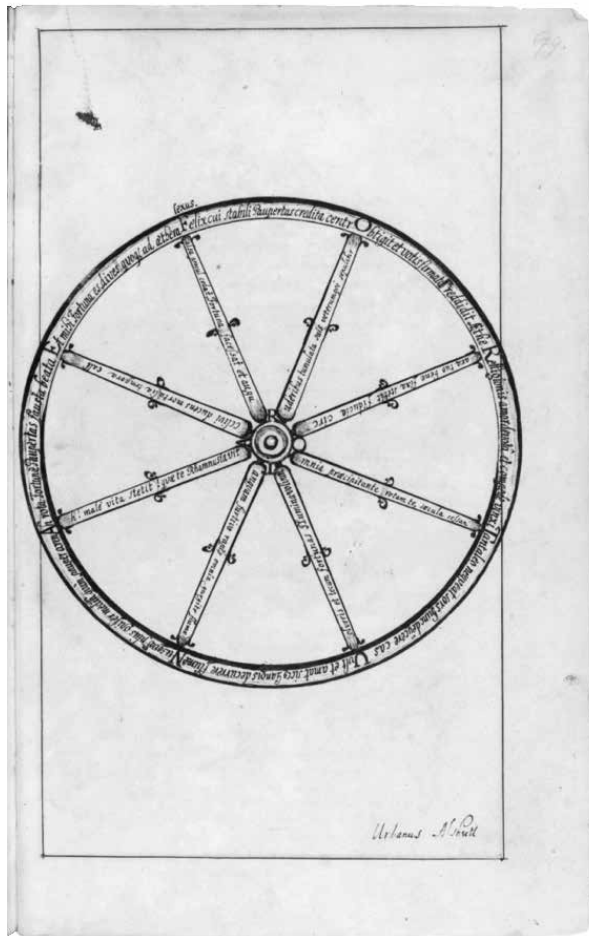
⁷⁷ *Ibid.*, p. 514–547.

7 pav. Urbono Alshuto elegijos ikona ir lema iš 1695 m. Kražių rankraščio

stipinuose, dar kitos 8 įrašytos pačiame rato apskritime. 17-metis demonstruoja išmonę ne tik kurdamas rišlų kūrinėlio pasakojimą, bet ir sudarydamas pačias įvairiausias akrosticho kombinacijas. Štai pirmose 8 eilutėse matome dvigubą *Rota*, kurį sudaro: R – paskutinė pirmos eilutės raidė ir pirmą 2 eilutės, O – paskutinė trečios ir pirmą ketvirtos eilutės raidė ir t. t. Negana to, skaitant pirmos eilutės pirmą raidę, po to – antros paskutinę ir t. t. sudėsime žodį *Fortunae*. Panašiai yra ir su kitomis 8 eilutėmis – tik čia jau turime akroteleutų kombinaciją. Jėzuitų studentas pateikia ne tik kompoziciškai sudėtingą kūrinį ir demonstruoja turtingą artificiozinės poezijos priemonių arsenalą, bet ir, kas ypač būdinga Baroko literatūrai, užmena skaitančiajam mįslę: kokia seka dėlioti rato eilutes, kaip jas skaityti ir suprasti. Neatmesdami kitų galimų variantų, mes vis dėlto renkames pirmiausia skaityti rato stipinuose esančias, o po to – rate įrašytas eilutes:

8 pav. Urbano Alshuto *Rota Fortunae*
iš 1695 m. Kražių rankraščio

Falsa procul cedit Fortuna, facessat et augu**R**,
 Ruderibus tumulata suis veterumque sepulchro.
 Rara tuo bene fixa stetit fiducia circ**O**:
 Omnia praecipitante rotam te, saecula cessant.
 Volveris et tecum fortunas Numina volvun**T**.
 Tanquam furtivo rapis omnia gurgite, flumen**n**.
 Ah! male vita stetit quae te Rhamnusia vit**A**
 Acclivi ducens mortalia tempora calle.

Felix, cui stabili Paupertas credita centrO
 Obtigit et votis firmatum reddidit aetheR,
 Relligionis amor devota et compede vinxiT.
 Tantaleo nequeat sors hunc deificere casU.
 Vult et amat siccus Gangis decurrere flumeN,
 Nusquam plus opifer media quam pauper arena.
 Ah, rota Fortunae Paupertas fausta beataE,
 Et mihi Fortuna es, dives quoque ad aethera Flexus.

(Apgaulinga Fortūna tolyn teatsitraukia, tepasišalina ir auguras, / palaidotas savo griuvėsiuose ir kape senųjų [amžių]. / Retas pasitikėjimas įsitvirtino ant tavo rato: / visi amžiai tau valdant (ar sukant) ratą praeina. / Sukiesi ir su tavimi dievai suka likimą, / taip kaip upė slaptais verpetais griebi viską. / O, blogai praėjo gyvenimas, nemezidiškas gyvenimas, / vedantis mirtingus laikus stačiu takeliu žemyn.

Laimingas, kuriam Neturtas, esantis nejudančiame centre, / atiteko ir įžadais sustiprintą atidavė dangų. / Tikėjimo meilė pančiais pamaldžiais surišo. / Teneatima likimas šios [meilės] kaip Tantalui, / [kuris] nori ir siekia ištroškęs pasiekti Gango upę, / kuri niekur nėra tokia dosni, kaip vargšė vidury smėlio. / O, laimingos Fortūnos rate, neturte tvirtas, / esi mano likimas, turtingas į dangų kelias.)

Pirmose 8 eilutėse autorius tarsi kalbasi su Fortūna ir liepia jai, pagoniškai lemties deivei, ir augurui – žyniui, pranašavusiam iš paukščio skrydžio (šiuo atveju jį reikėtų suprasti kaip tarnaujantį Fortūnai), atsitraukti, nes jų galia pasiliko pagoniškoje epochoje. Gal pati Fortūna vis dar tiki, jog tik ji per amžius suks likimo ratą ir nuo jos užgaidų priklausys visų likimas, tačiau gyvenimas, atsiduodant Fortūnos ar, kaip paskutinėse eilutėse įvardyta, Ramnunto deivei – Nemezidei⁷⁸, nėra prasmingas – jis mirtinguosius veda tik stačiu keliu žemyn. „Žemyn“ tikriausiai turėtume suprasti kaip į Antikos Tartarą ar krikščionių pragarą. Taigi Fortūna jau nebėra visagalė deivė, nuo kurios malonės priklauso žmogus. Pagoniškąją lemties deivę keičia krikščionių tikėjimas, kuris yra tarsi jos priešingybė – tvirtas ir pastovus. Čia galime

⁷⁸ Nemezidė laikyta ne vien keršto bei teisingumo deive, bet ir likimo personifikacija – ji atseikėja kiekvienam pagal nuopelnus. Ypač garsi buvo Ramnunto, Atikos miesto netoli Maratono, Nemezidės šventykla. Plačiau žr. Aleksandra Veličkienė, *Antikos mitologijos žinynas*, Kaunas: Šviesa, 1996, p. 213.

įžiūrėti sąsajų tiek su kitais Alshuto kūriniais (pasaulio centras yra Dievas), tiek ir su bažnytine ikonografija (anksčiau minėta Tarlovo bažnyčios puošyba, kur rato centre puikuoja *mus*, arba *sum*).

Kitos 8 eilutės skirtos vienam iš trijų pagrindinių vienuoliškų įžadų – neturtui (kiti du – skaistybė ir paklusnumas), o kartu ir laimingą kelią, t. y. Jėzaus Draugiją pasirinkusiam jaunuoliui. Atnaujindamas šį įžadą jaunasis jėzuitas kalba apie tai, kad nenori patirti Tantalo dalios⁷⁹, t. y. žemiškos tušybės ir pagundų, už kurias pelnoma tik bausmė. Eilutes apie Gango upę tikriausiai reikėtų suprasti kaip neturto metaforą: ne gausūs vandenys maitina ir teikia turtą, turtingiausias esi tada, kai jų atsisakai ir pats pasirenki savo likimą – eiti keliu paskui Kristų.

XVII a. figūriniuose kūrinuose, ypač sukurtuose įvairių vienuolių⁸⁰ atstovų, Fortūnos rato viduryje buvo vaizduojama jau ne pati deivė, bet Kristus (dažniausiai jį simbolizuoja monograma IHS). Jaunasis Alshutas, net ir laikydamasis šios koncepcijos, neina jau išmintu keliu, bet ieško naujų raiškos galimybių. Besisukančio nepastovaus gyvenimo centre jis mato ne patį Kristų, bet vieną iš prie jo priartinančių įžadų – neturtą, kuris yra nepajudinama atrama siekiant pagrindinio pasirinkto gyvenimo tikslo. Tokių kūrinių, kuriuose rato forma būtų pasitelkiama vienam iš vienuoliškų įžadų apmąstyti, iš išlikusių LDK spaudinių ir rankraščių neturime.

IŠVADOS

Klasifikuodami figūrinę poeziją šių dienų mokslininkai atspirties tašku linkę pasirinkti skirtingus kriterijus, tačiau sutinkama, kad tokiai poezijai būdingi trys neatsiejami segmentai: sunkaus ir kruopštaus darbo reikalaujantis teksto konstravimas; puikiai perprasta ir įvaldyta poetinė technika; laki autoriaus vaizduotė ir išmonė. Klestėjusi Helėnizmo epochoje ir Karolingų dinastijos valdymo laikais, artificiozinė, o kartu ir figūrinė, poezija dar kartą suklestėjo

⁷⁹ Tantalas buvo nubaustas kentėti amžiną troškulį, alkį ir baimę, nes neįvertino dievų generiškumo ir buvo per daug įžūlus.

⁸⁰ Iki pat XVIII a. artificiozines ir figūrines poezijos formas kultivavo įvairių vienuolių atstovai: cistersai, jėzuitai, pijorai, bazilijonai. Žr. „Introductory Note“, in: *Poesis artificiosa: between theory and practice*, p. 7.

Baroko epochoje, kai XVI–XVII a. pasirodė spausdinti senovės graikų ir Viduramžių kūrėjų rinkiniai su šios poezijos pavyzdžiais, o vienu iš pagrindinių literatūros tikslų tapo ne tik pamokyti bei pradžiuginti, bet ir nustebinti skaitytoją. Kaip tik todėl figūrinė poezija imta plačiai taikyti ir pasaulietinės, ir religinės tematikos kūrinuose.

Lenkijoje figūrinės poezijos kūriniai imti kurti XVI–XVII a. sandūroje ir greitai tapo labai populiarūs. Tam neabejotinos reikšmės turėjo Jėzaus Draugijos mokyklos, kuriose pedagoginiais tikslais buvo renkami ir kaupiami tokios poezijos rinkiniai. Tačiau jėzuitų autorių vadovėliuose informacijos apie figūrinės poezijos struktūrą ar jos pavyzdžių labai maža. Jie atsiranda tik XVII a. antros pusės ir pabaigos veikaluose (pvz., Paschazijaus veikale).

Viena iš figūrinės poezijos atmainų – rato formos kūriniai. XVII a. kaip tik jie dažniausiai buvo sieti su Fortūnos – nepastovios lemties ir neišvengiamos baigties – tematika. Lietuvoje Fortūnos rato tematika buvo žinoma ir gana populiari, dažnai vartota mažosiose literatūros formose, tačiau figūrinių rato formos kūrinių LDK spaudiniuose kol kas nėra rasta. Vis dėlto apie rato formos kūrinių populiarumą Baroko epochoje liudija išlikę rankraštiniai poetikos ir retorikos paskaitų konspektai. Juose pateikti pavyzdžiai rodo, kad jėzuitų mokyklose buvo mokoma kurti rato formos kūrinus. Ir nors jie dėstytojų buvo aiškinami labiau kaip žaidimas ar pateikiami kaip viena iš galimybių sukelti nuostabą ir susižavėjimą, parodyti savo meistrybę eilijuojant, tačiau kartais rato formos kūrinuose buvo koduojama ir gilesnė su Fortūnos rato simbolika susijusi prasmė, sudėtingoje kompozicijoje užšifruojamas filosofinis ar teologinis klodas.

1695 m. Kražių rankraštyje esantis retorikos žinias gilinančio jėzuitų studento Urbono Alshuto rato formos kūrinėlis *Rota Fortunae* yra savitas ir išsiskiria tokio pobūdžio XVII a. kūrinių kontekste. Europos jėzuitai ir kitų vienuolių atstovai komponavo rato formos kūrinus, kurių paskirtis dažniausiai buvo meditacinė-religinė, tačiau LDK arealo spaudiniuose tokių kūrinių nėra rasta. Jų pasitaiko rankraštiniuose poetikos ir retorikos paskaitų konspektuose, tačiau sunku nustatyti, ar dėstytojai pateikia originalius savos kūrybos ar kieno kito kurtus pavyzdžius. Todėl 1695 m. rankraštyje užrašytas rato formos kūrinys kol kas yra vienintelis žinomas originalus tokio pobūdžio kūrinys LDK. Jis pasižymi keletu dalykų.

Pirma, *Rota Fortunae* pavyzdys iš Kražių rankraščio liudija rato ar apskritimo formos universalumą. Ratas galėjo būti naudojamas kuriant linksmus

sveikinimus vardinių ar kita proga, kuomet svarbiausia buvo stebinti ir žavėti: žaisti adresato vardo raidėmis, dėlioti iš jų akrostichus, telestichus ar dar kitokias kombinacijas, demonstruoti išradingumą, erudiciją ir puikiai įvaldytą poezijos techniką. Tačiau ratas buvo pasitelkiamas ir kuriant rimtesnės, dažniausiai religinės, tematikos kūrinius. Tuo atveju, neatmetant nei išradingumo, nei žaismės, ypač svarbus tapdavo kūrinio turinys ir neabejotinai – meditacinis jo sandas. Alshuto kūrinyje išradingai apjungta ir pasaulietinė Fortūnos simbolikos traktuotė, ir religinė-meditacinė plotmė.

Antra, Kražių rankraščio *Rota Fortunae* akivaizdžiai tęsia jėzuitų kultivuotos artificiozinės poezijos tradicijas. Šiuo atveju Alshuto kūrinyje ne tik atliepia jėzuitiškiems rato formos kūriniams, kurių viduryje dažniausiai buvo komponuojama Jėzaus monograma IHS, bet ir rodo rato formos kūrinių ryšį su kitomis figūrinėmis kompozicijomis: labirintais, saulės formos (*Jesus sol*) kūriniams. Svarbu, kad jaunas kūrėjas ne tik demonstruoja žinias apie figūrinės poezijos kompozicijos galimybes, bet ir ieško naujų raiškos galimybių: nepastovaus gyvenimo centre jis mato ne Fortūną, ne Kristų, bet vieną iš prie jo priartinančių įžadų – neturtą.

Trečia, *Rota Fortunae* kompozicija rodo ypatingą jėzuitų dėmesį bet kokiai literatūros formai – vos į 16 eilučių figūrinį kūrinių sudedamas didelis kultūrinis ir prasminis, pasaulietinis ir religinis krūvis, atspindintis turtingą LDK literatūros tradiciją.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

RANKRAŠTINIAI ŠALTINIAI

BCz 1866 IV: *Fructus horni meditationis rhetoricae Crosis ab academicis Societatis fusi et in cornucopiam depositi, sive specimina profectus in utraque eloquentia rhetorum Crosensium Societatis Iesu anno M DC XCV sub reverendo patre Petro Puzyna professore dignissimo.*

VUB RS, F 3-1395: [*Poetica*, XVII-XVIII a.].

SPAUSDINTI ŠALTINIAI

1695 metų Kražių rankraštis, arba *Metinis retorinės meditacijos derlius = Manuscriptum Crosense anni 1695, sive Fructus horni meditationis rhetoricae*, parengė = ediderunt Živilė Nedzinskaitė, Darius Antanavičius, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2020.

- BOETIJUS ANICIJUS MANLIJUS SEVERINAS, *Filosofijos paguoda*, iš lotynų kalbos vertė Lizeta Lozuraitytė, Vilnius: Alma littera, 2000.
- Carmina burana. Vagantų poezija*, sudarė, parengė, vertė ir komentarus parašė Sigitas Narbutas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003.
- Dainos pasauliui, saulei ir sau: Lietuvos XVI–XVII amžiaus poezijos antologija*, sudarė Eugenija Ulčinaitytė, Vilnius: Vaga, 1993.
- [HRABANUS MAURUS], *Magnencii Rabani Mauri De laudibus sanctae Crucis opus*, Phorcheim: in Aedibus Thome Anshelmi, 1503.
- HOOFT PIETER CORNELISZON, *Emblemmata amatoria, Afbeeldinghen van minne, Emblemes d'amour*, Amsterdam: by Willem Ianszoon, 1618.
- [IWANICKI KONSTANTY], *Odmiennie niestatku w rzeczach potocznych koło, zdawna od Fortuny zbudowane, a teraz przez Konstantego Iwanickiego, Sacrae Theol[ogiae] s[tudenta] do druku podane*, w Krakowie: w Drukarni Marcina Filipowskiego, 1635.
- Kaip jėzuitai žemaičių mylias trumpino: 1695 m. Kražių rankraščio prozos fragmentai*, sudarė ir parengė Živilė Nedzinskaitė, Darius Antanavičius, iš lotynų kalbos vertė Darius Antanavičius, Sigitas Narbutas, (ser. *Ištakos*), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014.
- Kražių kolegijos šaltiniai, saugomi Jėzaus Draugijos archyve Romoje, I dalis, 1608–1700 = Fontes collegii Crosensis, qui in archivo Romano Societatis Iesu asservantur, pars I, 1608–1700*, parengė Živilė Nedzinskaitė ir Darius Antanavičius, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2019.
- [PASCHASIUS A SANCTO JOHANNE EVANGELISTA], *Poesis artificiosa: cum sibi praefixa perfacili manuductione ad Parnassum, tam veterum, quam recentiorum poteram autoritate studiose elaborata*, Herbipoli: Chaleographieo Eliae Michaelis Zinck, typogr. Aulico Academici, 1668.
- Poetae Graeci principes heroici carminis et alii nonnulli*, Geneva: Henricus Stephanus, 1566.
- Poetae minores Graeci*, Cantabrigae: apud Thom. Buck, 1652.
- PONTANUS IACOBUS, *Poeticarum institutionum libri III*, Ingolstadii: excudebat Adam Sartorius, 1597.
- [PORPHYRIUS PUBLILIUS OPTATIANUS], *Publilii Optatiani Porphyrii Panegyricus dictus Constantino Augusto*, Augustae Vindelicorum ad insigne pinus, 1595.
- [POSSEVINUS ANTONIUS], *Tractatio de poesi et pictura ethnica, humana et fabulosa collata cum vera, honesta et sacra [...]*, Lugduni: apud Ioannem Pillehotte, 1594.
- Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu*, Romae: in collegio Romano eiusdem Societatis, 1616.
- [SARBIEWSKI MATHIAS CASIMIRUS], *Mathiae Casimiri Sarbiewski e Societate Iesu Poloni poemata omnia*, Staraviesiae: Typis et sumptibus collegii S. J., 1892.
- SCALIGER IULIUS CAESAR, *Poetices libri septem*, Lugduni: apud Antonium Vincen-tium, 1561.
- Thesaurus phrasium poeticarum [...], cui adiecta est Institutio poetica, ex r. p. Iacobi Pontani Soc. Iesu libris desumpta*, Antverpiae: ex officina Ioannis Cnobbari, 1620.
- Threni in exequias illustrissimae Catharinae Radivilae de Teczyn, ducis in Byrze et Dubin-gi, palatinae Vilmensis etc. etc. nomine Parthenicae sodalitatis in Academia Vilmensi*

Societatis Iesu institutae, a praecipua iuventute eiusdem sodalitatis conscripti, Vilnae: ex officina Iacobi Markowicz, 1592.

[TREMBECKI JAKUB TEODOR], *Jakuba Teodora Trembeckiego „Wirydarz poetycki“ z rękopisu radcy dr. Ludwika Mizerskiego wydał Aleksander Brückner*, t. 1–2, we Lwowie: Nakładem Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej, 1910–1911.

[VENANTIUS FORTUNATUS], *Venantii Honorii Clementiani Fortunati Carminum, epistolarum et expositionum libri XI*, Moguntiae: excudebat Balthasarus Lippius, 1603.

Žvaigždės pakeičia skeptrus: 1695 m. Kražių rankraščio poezija, sudarė ir parengė Ona Dilytė-Čiurinskienė, iš lotynų ir lenkų kalbų vertė Ona Dilytė-Čiurinskienė, Regina Koženiausienė, Sigitas Narbutas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2020.

ŽODYNAI, ŽINYNAI

BECKER UDO, *Simbolių žodynas*, iš vokiečių kalbos vertė Laima Bareišienė, Aleksandras Krasnovas, Lilija Kudirkienė, Ona Pulkauninkienė, Vilnius: Vaga, 1996.

Polski Słownik Biograficzny, t. 29, Wrocław [i in.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1986.

[RIPA CESARE], *Iconologia di Cesare Ripa Perugino*, Venetia: Presso Cristoforo Tomassini, 1645.

VELIČKIENĖ ALEKSANDRA, *Antikos mitologijos žinynas*, Kaunas: Šviesa, 1996.

Viduramžių žodynas: sąvokos, reiškiniai, dalykai, sudarytojas Peter Dinzelsbacher, iš vokiečių kalbos vertė Giedrė Sodeikienė, Vilnius: Aidai, 2004.

LITERATŪRA

ADLER JEREMY, „Technopaigneia, carmina figurata and Bilder-Reime: Seventeenth century figured poetry in historical perspective“, in: *Comparative Criticism*, 1982, Nr. 4, p. 107–142.

ANTANAVIČIUS DARIUS, „1695 m. Kražių rankraščio chronogramas ir chronostichai“, in: *Senoji Lietuvos literatūra*, 2015, kn. 39: *XVI–XIX a. lietuviško ir kitakalbio rankraštinio paveldo tyrimai*, p. 53–80.

DILYTĖ-ČIURINSKIENĖ ONA, „Šventųjų maršrutai Žemėje ir Danguje. Baroko vaizdinių šėlsmas 1695 m. Kražių rankraščio poezijoje“, in: *Naujasis Židinys-Aidai*, 2020, Nr. 2, p. 16–25.

DRUČKUTĖ GENOVAITĖ, „Žodis apie vagantų poeziją“, in: *Carmina burana. Vagantų poezija*, sudarė Sigitas Narbutas, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 7–18.

ERNST ULRICH, „The Figured Poem: Towards a Definition of Genre“, in: *Visible Language*, t. XX/1, 1986, p. 8–27.

ERNST ULRICH, *Carmen figuratum: Geschichte des Figurengedichts von den antiken Ursprüngen bis zum Ausgang des Mittelalters*, Cologne: Böhlau, 1991.

HIGGINS DICK, *Pattern Poetry: Guide to an Unknown Literature*, Albany: State University of New York Press, 1987.

- KRAUZE-KARPIŃSKA JOANNA, „Wirydarz poetycki“ *Jakuba Teodora Trembeckiego. Studium filologiczne*, Warszawa: IBL Wydawnictwo PAN, Pro cultura litteraria, 2009.
- LEŚNIAKOWSKA MARTA, „Tarłów – Sarmata ars moriendi“, in: *Biuletyn Historii Sztuki*, 1984, Nr. 2–3, p. 155–186.
- LIŠKEVIČIENĖ JOLITA, „1695 m. Kražių rankraščio apipavidalinimas: nuo ornamento iki žemėlapio“, in: *Senoji Lietuvos literatūra, kn. 39: XVI–XIX a. lietuviško ir kitakalbio rankraštinio paveldo tyrimai*, 2015, p. 81–113.
- NEDZINSKAITĖ ŽIVILĖ, „A Quest for Originality in Latin Poetry of the Grand Duchy of Lithuania observed in Manuscripts of the Seventeenth–Eighteenth Centuries“, in: *Interlitteraria (Influence and Originality in Literary Creation, Miscellanea)*, 2018, 23/2, p. 278–294.
- NEDZINSKAITĖ ŽIVILĖ, „1695 m. Kražių rankraščio kultūrinis kontekstas ir reikšmė“, in: *Kaip jėzuitai žemaičių mylias trumpino: 1695 m. Kražių rankraščio prozos fragmentai*, sudarė ir parengė Živilė Nedzinskaitė, Darius Antanavičius, iš lotynų kalbos vertė Darius Antanavičius, Sigitas Narbutas, (ser. *Ištakos*), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2014, p. 9–28.
- NEDZINSKAITĖ ŽIVILĖ, „Reto brangakmenio atradimas / The discovery of a rare gem“, in: *1695 metų Kražių rankraštis, arba Metinis retorinės meditacijos derlius = Manuscriptum Crosense anni 1695, sive Fructus horni meditationis rhetoricae*, parengė Živilė Nedzinskaitė, Darius Antanavičius, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2020, p. XIV–XLIX.
- NEDZINSKAITĖ ŽIVILĖ, „Tepaliks kiekvienas šlofę po savęs...“: *Motiejaus Kazimiero Sarbievijaus poetikos ir poezijos recepcija XVII–XVIII amžiaus LDK jėzuitų edukacijos sistemoje, (Senosios literatūros studijos)*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2011.
- NIEDŹWIEDŹ JAKUB, „The Theory of Poesis Artificiosa in the Grand Duchy of Lithuania (1660–1760)“, in: *Poesis artificiosa: between Theory and Practice*, ed. Agnieszka Borysowska, Barbara Milewska-Ważbińska, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2013, p. 169–191.
- PAKNYS MINDAUGAS, *Mirtis LDK kultūroje XVI–XVIII a.*, Vilnius: Aidai, 2008.
- PATIEJŪNIENĖ EGLĖ, *Brevitas ornata: mažosios literatūros formos XVI–XVII amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės spaudiniuose*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998.
- RABY FREDERIC JAMES EDWARD, *A History of secular Latin Poetry in the Middle Ages*, t. 1–2, Oxford: Clarendon Press, 1957.
- RYPSON PIOTR, „Around the Proteus Poem“, in: *Poesis artificiosa: between Theory and Practice*, p. 207–231.
- RYPSON PIOTR, *Piramidy, słońca, labirynty. Poezja wizualna w Polsce od XVI do XVIII wieku*, Warszawa: Neriton, 2002.
- ULČINAITĖ EUGENIJA, *Teoria retoryczna w Polsce i na Litwie w XVII wieku: próba rekonstrukcji schematu retorycznego*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1984.
- Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII w. Spisy*, oprac. Marian Wolski, Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 2007.

Rota Fortunae in the 1695 Kražiai Manuscript: The Literary Context and the Concept of the Work

Summary

In 1695, eight Jesuit students guided by Professor Piotr Puzyna (1664–1717) wrote the manuscript *Fructus horni meditationis rhetoricae* (The Annual Harvest of Meditative Rhetoric), which is currently kept at The Princes Czartoryski Library in Cracow (sign. 1866 IV). This voluminous manuscript (692 pages) should be considered an important part of educative and rhetoric culture of the Jesuits in the Grand Duchy of Lithuania and a work that complements the mosaic of the Latin literature of Lithuania. It consists of prose (panegyric and persuasive speeches), poetry (long poems and cycles of various poetry genres), and pieces of *poesis artificiosa*. Although the smallest by volume (only 29 closing pages of the manuscript), the latter stands out in a number of works of pattern poetry. The paper is focused on one of them, '*Rota Fortunae*': it provides the context of circle-shaped works in Poland and Lithuania and offers analysis of the conception and originality of the work contained in the Kražiai manuscript.

Pattern poetry, which flourished in the Hellenistic epoch and at the time of the Carolingian dynasty, re-emerged in the Baroque epoch when published works of classical Greek and Medieval authors with examples of this poetry appeared in the sixteenth-seventeenth centuries, and when not only instructing and exhilarating but also surprising the reader became one of the key aims of literature.

In Poland and Lithuania, pattern poetry appeared at the turn of the seventeenth century and became increasingly popular. The schools of the Society of Jesus, where collections of such poetry used to be collected and accumulated for pedagogical purposes, played an undisputed role in this. On the other hand, information on the structure of pattern poetry or its examples was rather scarce in the textbooks written by the Jesuit authors.

Circle-shaped works are one of the varieties of pattern poetry. In the seventeenth century, they were most frequently related to the theme of Fortune, a volatile fate and the inevitable end. In Lithuania, the theme of the wheel of Fortune was known and quite popular, and although it was frequently seen in the small literary forms, none circle-shaped works of pattern poetry have been found in publications of the Grand Duchy of Lithuania so far. Still, extant manuscripts of lecture notes in poetics and rhetoric point to the popularity of circle-shaped works in the Baroque epoch. The examples found in them show

that Jesuits schools taught their students to compose circle-shaped works. And although professors spoke of them more as a game or presented them as one of the possibilities to trigger surprise and admiration and to demonstrate one's mastery in versification, circle-shaped works happened to encode deeper meanings related to the wheel of Fortune, while their complex composition enciphered a philosophical or theological layer.

'*Rota Fortunae*', the circle-shaped work in the Kražiai manuscript composed by the Jesuit student Urban Alshut (1677–1748), is so far the only known original 'wheel' in the literature of the Grand Duchy of Lithuania. It is devoted to poverty (*paupertas*), one of the three Jesuit vows. The work consists of sixteen hexameter lines: eight of them are written in the spokes of the wheel and eight in the circle of the wheel. The Jesuit student produced a work of complex composition abounding in figures typical of artificial poetry (such as acrostic and telestich); he also demonstrated maturity of thinking and thought. Alshut's work ingeniously links the secular treatment of the symbol of Fortune with the religious-meditative plane.

What is important is that '*Rota Fortunae*' of the Kražiai manuscript continues the traditions of artificial poetry cultivated by the Jesuits. In this case, Alshut's work not only echoes the Jesuit circle-shaped works that feature Jesus's monograms IHS in the centre, but points to the connection of the circle-shaped works with other figure compositions: mazes and the works in the shape of the sun (*Jesus sol*). Notably, the young poet both demonstrates his knowledge of the possibilities of the composition of pattern poetry and searches for new means of expression: in the centre of volatile life, he sees not Fortune and not Christ, but poverty, one of the vows that bring one closer to him.

'*Rota Fortunae*' of the Kražiai manuscript signifies the Jesuits' attention to all forms of literature: a small work of just sixteen lines encompasses a large cultural and semantic, secular and religious load that reflects the rich literary tradition of the Grand Duchy of Lithuania.

KEYWORDS: Society of Jesus; Kražiai; pattern poetry; *rota Fortunae*; Latin literature of the Grand Duchy of Lithuania; poetics; rhetoric.

Gauta 2020 05 12

Priimta 2020 06 22